

Vrije Universiteit Brussel

Kwalitatief onderzoek naar de betekenisgeving van ouderen aan ateliers van artistieke expressie.

Eindverhandeling tot master in de Agogische Wetenschappen

Student: Liese Loverix

Promotor: Prof. Dr. D. Verté

Organisatie: Instituut Pacheco

Academiejaar 2007-2008

WETENSCHAPSwinkel
Brussel

Vrije Universiteit Brussel

FACULTEIT VOOR PSYCHOLOGIE EN EDUCATIEWETENSCHAPPEN

Richting: Culturele Agogiek

Kwalitatief onderzoek naar de betekenisgeving van ouderen aan ateliers van artistieke expressie.

Eindwerk voorgelegd voor het behalen van de graad van Master in de Agogische Wetenschappen door

Loverix Liese

Academiejaar 2007-2008

Promotor: Prof. Dr. Dominique Verté

Aantal woorden: 16 211

BEKNOPTE INHOUD

VRIJE UNIVERSITEIT BRUSSEL
FACULTEIT VOOR PSYCHOLOGIE
EN EDUCATIEWETENSCHAPPEN

EINDVERHANDELING

Acad.jaar 2007/2008

Naam: Loverix Liese

Richting: Culturele Agogiek

Titel verhandeling en promotor:

Kwalitatief onderzoek naar de betekenisgeving van ouderen aan ateliers van artistieke expressie

Promotor: Prof. Dr. Dominique Verté

Beknopte inhoud:

Op vraag van vzw Pact Ateliers werd in kaart gebracht welke betekenis ouderen toekennen aan artistieke ateliers die plaatsvinden in Instituut Pacheco, rustoord en rust- en verzorgingstehuis. Op basis van 18 diepte-interviews met deelnemers onderscheidden we een aantal thema's die teruggebracht kunnen worden tot een psychologische, artistieke en sociale dimensie en een aantal randvoorwaarden, voornamelijk van praktische en financiële aard. Begeleiding is een aspect dat niet in de literatuur over sociaal-artistieke initiatieven voorkomt, maar toch door alle respondenten aangehaald werd. Enerzijds is men vol lof over professionele en persoonlijke kenmerken van begeleiders, anderzijds wordt er ook gewezen op een aantal tekortkomingen op dit gebied. Ondanks de beschrijvende aard van het onderzoek kan de informatie omtrent dit laatste onderwerp dan ook als waarschuwingssignaal voor de opdrachtgever beschouwd worden.

SAMENVATTING

VRIJE UNIVERSITEIT BRUSSEL
FACULTEIT VOOR PSYCHOLOGIE
EN EDUCATIEWETENSCHAPPEN

EINDVERHANDELING

Acad.jaar 2007/2008

Naam: Loverix Liese

Richting: Culturele Agogiek

Titel verhandeling en promotor:

Kwalitatief onderzoek naar de betekenisgeving van ouderen aan ateliers van artistieke expressie

Promotor: Prof. Dr. Dominique Verté

Samenvatting:

Op vraag van vzw Pact Ateliers werd nagegaan welke betekenis ouderen toekennen aan artistieke ateliers die plaatsvinden in Instituut Pacheco, rustoord en rust- en verzorgingstehuis. Om hier zicht op te krijgen bevroegen we 18 atelierbezoekers; allen waren ouder dan 55 jaar en namen minstens 5 keer deel.

Een eerste reeks onderzoeksresultaten kunnen op psychologisch vlak gesitueerd worden, met topics als tijdsinvulling, afleiding, ontspanning en gevoelens van trots, zich nuttig voelen, doelgerichtheid en verbazing over het eigen kunnen. De artistieke dimensie is een tweede betekenis die men de ateliers geeft. Hoewel alle bevroegde deelnemers een voorkeur voor creatieve activiteiten hebben, wijst men op het verschil met andere artistieke leeromgevingen zoals de academie: de vrijblijvende sfeer wordt erg benadrukt. Een derde component is inhoudelijk complex: we gebruiken de gemeenschappelijke noemer sociaal, maar merken op dat zowat iedere respondent met dit begrip op een andere gradatie ervan doelt. Sommigen appreciëren in stilte samen zijn, anderen vernoemen dan weer het ontstaan van hechte vriendschappen. In deze context werd eveneens duidelijk in welke mate een wisselwerking tussen het sociale en het artistieke ontstaat, en welke relaties men ziet met enerzijds verschillende culturen en sociale klassen, anderzijds de omliggende buurt. Ten vierde werden enkele randvoorwaarden opgesomd, voornamelijk van praktische en financiële aard. Een vijfde en laatste thema dat de bevroegde deelnemers verbonden aan de ateliers, betreft de begeleiding. Onze respondenten prijzen begeleiders van de ateliers zowel omwille van professionele expertise als persoonlijke eigenschappen, en merken op dat er geen onderscheid gemaakt wordt naargelang afkomst. Wel worden een aantal problemen genoemd m.b.t. aanwezigheid, gebrek aan een rode draad doorheen de aangeboden ateliers en een ontoereikende kennis over de deelnemers, wat tot uiting komt in de omgang met bepaalde individuen. Het lijkt voor de opdrachtgever dan ook aanbevolen hier in de toekomst rekening mee te houden.

Dankwoord

Ere aan wie ere toekomt... Alvorens van start te gaan is dit het ideale moment om –zonder in clichés te vervallen, maar juist heel oprecht- enkele mensen te bedanken. Deze personen leverden elk, op hun eigen maar schitterende manier, een bijdrage aan deze masterproef.

Dank dus aan:

mijn promotor, prof. Verté, voor zijn deskundig advies, uitstekende begeleiding en ook vooral de tijd die hij vrijmaakte: uw opbouwende 'kritiek' was erg leerzaam en stelde mij in staat vorderingen te maken, zelfs in dit laatste jaar agogiek;

Marie Van Looveren, om me op weg te helpen en haar goede raad i.v.m. sociaal-artistieke projecten;

Stefanie en Ils van de Wetenschapswinkel, voor de snelle respons, alle informatie en logistieke steun;

de deelnemers van de ateliers, om even hun werk aan de kant te schuiven en mij te woord te staan;

Touria, die met hart en ziel én gsm in de aanslag heel Pacheco binnenstebuiten gekeerd heeft om Nederlandstalige deelnemers voor mij te vinden: vraiment magnifique!

de native speakers (Claire, Lieve, Madame Biqué, Marie, Rose en Véronique), die essentieel waren bij het beluisteren van de Franstalige interviews, het 'breken van de code' en die het begrip 'communautaire conflict' even onbestaande maakten: bedankt voor jullie tijd, enthousiasme en de inleiding in de wondere wereld van het Brussels dialect!

Bram, voor het nalezen, de welkome tips en opmerkingen, alle aanmoedigingen;

mijn vrienden thuis en in Brussel, voor de fijne momenten de afgelopen 4 jaar, alle plezier en de flauwe moppen: dat er nog vele omerta's moge komen, con mole;

mijn broer, voor alle (digitale) interventies;

mijn ouders, die mij alle kansen gegeven hebben om mijn eigen weg te zoeken, en mij hierin steeds gesteund hebben, op welke manier dan ook;

en in het bijzonder mijn mama, voor mij een levend voorbeeld van doorzettingsvermogen: steeds opnieuw bewijst ze dat kracht niet in armen of benen hoeft te zitten, maar een mens ook op een heel andere manier sterk kan zijn, zonder te weten wat de toekomst brengt...

Motivatie voor aantal gebruikte woorden

Deze masterproef overschrijdt in lichte mate het maximumaantal van 15000 woorden. We stellen voorop dat beknoptheid van inzicht getuigt en de lezer tot de essentie begeleidt. Toch zou het jammer zijn hem informatie te onthouden waardoor hij juist gemakkelijker tot de kern van het onderzoeksmateriaal kan doordringen. Bovendien werd er bij aanvang geopteerd voor kwalitatief onderzoek, omwille van de complexiteit en de aard van het onderzoeksthema. De verschillende nuances die uit de diepte-interviews bleken, vragen dan ook om correct en voldoende geïllustreerd weergegeven te worden. Nalaten dit te doen, zou de zin van een beredeneerde keuze van onderzoeksmethodekeuze ondermijnen. De vraag moet dus zeker gesteld worden of het wel zinvol zou zijn de weergave van kwalitatieve gegevens te onderwerpen aan een op voorhand vastgelegde kwantitatieve beperking. Een iets uitgebreidere rapportering is soms nodig en doet de resultaten beter tot hun recht komen, zonder hierbij af te zien van het doorvoeren van enige selectie. We hopen dat de lezer hiervoor begrip kan opbrengen en diepgang niet verwacht met overdrijving.

Inhoudsopgave

Beknopte inhoud	II
Samenvatting	III
Dankwoord	IV
Motivatie voor aantal gebruikte woorden	V
Inhoudsopgave	VI
Inleiding	1
1. Theoretische achtergrond	2
1.1 Ouderen in de samenleving	2
1.2 Ouderdomsmodellen.....	2
1.3 Ouderen en kunst	5
1.3.1 Sociaal-artistieke initiatieven: een ontmoeting tussen 2 werelden	5
1.3.1.1 Korte geschiedenis	5
1.3.1.2 Definitiestrijd.....	6
1.3.1.3 Conclusie en link met Pacheco.....	8
1.3.2 Impact van deelname aan (sociaal-)artistieke activiteiten	8
1.3.2.1 Matarasso	8
1.3.2.2 Art 23*-projecten.....	9
1.3.3 Analyse van internationale onderzoeksresultaten inzake de impact van artistieke ateliers bij ouderen	9
1.3.3.1 Concrete onderzoeksresultaten	10
1.3.3.2 Theoretische verklaringen.....	11
1.3.3.3 Kritische bemerkingen	12
2. Onderzoeksmethodologie	13
2.1 Onderzoeksmotivatie, -doelstelling, en -vraag	13
2.2 Onderzoekstype.....	13
2.3 Operationalisering van de meetinstrumenten.....	13
2.4 Onderzoeksprocedure	14
2.4.1 Respondentenrekrutering	14
2.4.2 Afname van de interviews	15
2.4.3 Verwerking van de interviews	16
2.4.4 Onderzoekspopulatie: profiel van de respondenten	17
3. Onderzoeksresultaten	18
3.1 Psychologische aspecten	18
3.1.1 Tijdsinvulling.....	18
3.1.2 Eigenwaarde	19
3.1.3 Afleiding.....	20

3.1.4 Ontspanning	20
3.2. Artistieke aspecten	21
3.2.1. Voorkeur voor creatieve activiteiten.....	21
3.2.2 Creativiteit ontwikkelen	21
3.2.3 Artistieke technieken (bij)leren	21
3.2.4 Vrijblijvendheid	22
3.3 Sociale aspecten	22
3.3.1 Ontmoetingsplaats	23
3.3.2 Inhoud van 'sociaal' contact	23
3.3.3 Relatie tussen het artistieke en het sociale	24
3.3.4. Sociaal-culturele diversiteit	25
3.3.5 Wijkbetrokkenheid	27
3.4 Rol en kenmerken van de begeleiding	27
3.4.1 Aanwezigheid van begeleiding	27
3.4.2 Inhoud van begeleiding	27
3.4.3 Gebrek aan continuïteit.....	28
3.5 Randvoorwaarden	29
4. Discussie en conclusie	30
4.1 Interpretatie.....	30
4.2 Aanbevelingen	31
4.3 Conclusie	32
Referentielijst	34
Bijlagen.....	40

Inleiding

In de oudheid kwam oud worden zelden voor, en men sprak dan ook over '*beneficium senectutis*' of *welddaad van de ouderdom* (Reestman, 2005). Aan het begin van de 21ste eeuw heeft men echter een heel ander gevoel hierover. Vlaanderen kleurt langzaamaan grijs, verzilvert zelfs, en er heerst onzekerheid over de gevolgen van een steeds groeiende groep senioren op gebied van gezondheidszorg, pensioenen, economische groei, ... Zal de verzorgingsstaat de grijze golf aankunnen?

Een goed ouderenbeleid, en dit op elk levensvlak, is dus onontbeerlijk. Art. 23 van de Belgische grondwet bepaalt dat ieder het recht heeft een menswaardig leven te leiden, culturele en maatschappelijke ontplooiing inbegrepen. Dit geldt zeker ook voor de ouderen in onze samenleving, die met hun groeiend aantal vaak als een bedreiging ervaren worden, maar eveneens recht hebben op aandacht voor levenskwaliteit. Een voorbeeld van dergelijke constructieve aanpak is terug te vinden in het Brusselse Instituut Pacheco, een rustoord en rust- en verzorgingstehuis dat met de Pact Ateliers al verschillende jaren voor een ruime doelgroep artistieke ateliers aanbiedt. De organisatoren hebben de indruk dat deze fora de deelnemers niet onberoerd laten. Via de Wetenschapswinkel werd de vraag gesteld op objectieve wijze na te gaan of dit ook werkelijk zo is, en ik heb deze kans met beide handen gegrepen. Als cultureel agoge ben ik immers geboeid door alle initiatieven waarbij kunst als (educatief) middel aangewend wordt. Deze masterproef zal dan ook een antwoord proberen te formuleren op volgende onderzoeksvraag: 'Welke betekenis hebben de artistieke fora van Pact Ateliers voor de ouderen die er aan deelnemen?'

In een eerste deel wordt het thema theoretisch gekaderd en bekijken we resultaten van gelijkaardig onderzoek. Hierna wordt dieper ingegaan op de onderzoeksvraag en -doelstelling en volgt een toelichting van de gebruikte methodologie en procedure. Een derde deel geeft de onderzoeksresultaten weer, die vervolgens teruggekoppeld worden aan de literatuur. In deze discussie komen ook suggesties voor toekomstig onderzoek aan bod. Tot slot wordt in de conclusie de onderzoeksvraag beantwoord.

1. Theoretische achtergrond

1.1 Ouderen in de samenleving

Op 1 januari 2006 telde ons land 1,8 miljoen 65-plussers. En volgens de laatste bevolkingsprognoses zal hun aantal de komende decennia nog sterk toenemen, tot bijvoorbeeld 20,6% van de totale bevolking in 2020. Binnen deze groep geeft 1 op 4 aan ernstig beperkt te zijn in het uitvoeren van dagelijkse activiteiten en 29% zegt matig beperkt te zijn, maar bijna de helft (47%) signaleert helemaal geen beperkingen. 9,5% beweert minder dan eens per week sociale contacten te hebben, wel met het verschil dat vrouwen binnen het totale pakket vrije tijd een ruimer aandeel aan sociale participatie besteden (23,7% op weekdays en 29,1% op werkdagen) dan mannen (met respectievelijk 21,4% en 24,8%) (FOD Economie, 2007).

Zo zijn er nog talrijke voorbeelden die duidelijk maken dat een grote groep dus ook een grote heterogeniteit impliceert. Daarom is voorzichtigheid geboden bij het formuleren van zogenaamde algemeen geldende uitspraken. Hierbij komt nog dat 'ouderen' kunnen behoren tot jongbejaarden of jongsenioren (55 tot 70 jaar), tot een middengroep (71 tot 85 jaar) of hoogbejaarden zijn (ouder dan 85 jaar) (Cardoen, 2007). Deze gevarieerde groep wordt dus niet enkel gekenmerkt door leeftijdsverschillen, maar ook door verschillende verwachtingen, normen (Bertels, Verhoeven & Messelis, 2005) en maatschappelijke contexten waarin men is opgegroeid (STOHO, 1996).

Hieronder komen toch enkele ouderenmodellen aan bod. Deze theorieën zijn immers een representatie van het denken over ouderen, en kunnen richtinggevend zijn bij de optimale vormgeving van de ouderdom (STOHO, 1996). Dergelijke inzichten zijn dus zeker relevant m.b.t. het thema 'ouderen en kunst'.

1.2 Ouderdomsmodellen

Een pessimistische visie die lang overheerste in de gerontologie is het *deficitmodel*. Hierin wordt ouder worden gelijkgesteld met aftakeling en verval, zowel op lichamelijk als psychosociaal vlak (Cardoen, 2007; De Witte & Verté, 2006; Marcoen, Grommen & Van Ranst, 2006; Verstraeten, 1996). Volgens deze opvatting verliest men immers -in vergelijking met jongere personen- niet alleen zijn goede fysieke gezondheid, maar is er ook een afname van psychologische veerkracht, aantal activiteiten, verschillende sociale rollen en bijhorende maatschappelijke status. Deze verliezen zouden gevolgen zijn van een algemeen verouderingsproces, dat veroorzaakt wordt door natuurlijke en biologische afbraakprocessen (Verstraeten, 1996). Ouder worden ziet men als een onafwendbaar noodlot en optimaal functioneren wordt vanaf een bepaalde leeftijd als een onmogelijke zaak beschouwd. Dit model leidt dan ook tot een zeer negatieve beeldvorming.

De *onthechtings- of disengagementtheorie* van Cumming en Henry (1961) (Duay & Bryan, 2006; Schoenmaekers & Breda, 2004; Smolenaars, 1999) sluit hierbij aan. De vertegenwoordigers van dit model stellen dat zelfs in de meest optimale omstandigheden een verminderde interactie zal plaatsvinden tussen het ouder wordende individu en de samenleving. Dit wordt voorgesteld als een wederzijds proces, waarbij beide partijen zich van elkaar terugtrekken. Men meent dat ouderen tot innerlijk conflict komen, als zij tot activiteiten gestimuleerd worden. Er wordt immers verondersteld dat hun wens afstand nemen is, om zich zo voor te bereiden op het totale disengagement, namelijk de dood (Van Houtte, 1994). Disengagement wordt ook gezien als een voorwendsel voor sociale

stabiliteit: een voorwaarde voor evenwicht van sociale systemen is het los raken van ouderen, terwijl ouderen op deze manier verlost worden van sociale verwachtingen naar werk en productiviteit toe (Moody, 1998; Smolenaars, 1999). Een kritiek op deze theorie houdt echter in dat ze de 'verwerping' van oudere mensen uit de samenleving natuurlijk en dus verantwoord maakt (Van Houtte, 1995).

Het *rust-roest- of disuse-model* biedt een heel wat positievere kijk op ouder worden. Volgens deze opvatting worden verliezen op lichamelijk, psychisch en sociaal vlak veroorzaakt door het niet of minder gebruiken van deze functies. Achteruitgang wordt dus gezien als een gevolg van inactiviteit (Marcoen, Grommen & Van Ranst, 2006; Van de Ven, 2007; Van Schijndel, 1992). Hierbij geldt volgend uitgangspunt: hoe actiever men blijft op verschillende vlakken, hoe energieke men is in vergelijking met leeftijdsgenoten die lichaam en geest minder stimuleren (Verstraeten, 1996). In het verlengde hiervan formuleerde Havighurst in de jaren '70 de *activiteitstheorie* waarbij de mate van activiteit in verband gebracht wordt met geluk en levenstevredenheid (de Moei, 1988; Moody, 1998). Er wordt gesteld dat iedereen de betekenis van het leven vindt in interactie met anderen: veel sociale contacten leiden tot het gevoel dat men iets betekent (Van Houtte, 1994). Het idee dat men niet overbodig is en prestaties kan leveren, zou ook een positief zelfbeeld doen ontstaan (de Moei, 1988). Maar om geslaagd ouder worden mogelijk te maken, lijkt voor deze visie enkel het behoud van het huidige activiteitenpatroon van de oudere niet voldoende. Telkens er een rol of bezigheid verloren gaat, moet een substitutie gezocht worden hiervoor (de Boer, 2006; Moody, 1998), dit om sociale activiteit in stand te houden en zo toch nog welbevinden te kunnen ervaren (Van Houtte, 1994). Noch de rust-roest-, noch de activiteitstheorie ontkent de impact van het biologische verouderingsproces, maar beiden plaatsen persoonlijke activiteiten en sociale interacties op de voorgrond. Het prestatie- en activiteitsniveau van de middelbare leeftijd geldt hierbij als impliciete norm (Marcoen, Grommen & Van Ranst, 2006; Verstraeten, 1996). Een kritiek is dan ook dat slechts een kleine minderheid hetzelfde activiteitenpatroon kan behouden bij het ouder worden en dat er te weinig rekening wordt gehouden met persoonlijke behoeften inzake participatie (Van Houtte, 1995).

Ook het *continuïteitsmodel* erkent dat bepaalde functies achteruitgaan, en benadrukt dat een actieve levenswijze hierdoor toch niet onmogelijk is (Helsen & Van Assel, 1994). Wel gaat het hier niet om nieuwe bezigheden: als antwoord op rolverlies zal men volgens deze opvatting meer tijd besteden aan reeds voordien beoefende activiteiten en functies (Moody, 1998). Er blijft continuïteit, zij het met graduele afname ervan en een intensivering van de bezigheden die overblijven (Van Houtte, 1994).

Een soort synthese van enerzijds een somber, algemeen beeld van ouder worden (deficitmodel) en anderzijds een onrealistisch geloof in blijvende activiteit (rust-roestmodel), biedt de moderne gerontopsychologie met het zeer realistische *competentiemodel* (Van de Ven, 2007; Verstraeten, 1996). Streefdoel is hier niet langer het bezigheidspatroon van de middelbare leeftijd, maar wel de capaciteiten om zich aan te passen staan centraal (Helsen & Van Assel, 1994; Van de Ven, 2007). Er wordt verondersteld dat iedere mens op elke leeftijd de competentie bezit om specifieke persoonsfactoren op harmonieuze wijze te laten samengaan met specifieke situatietekenen. Ook (zieke) ouderen, die weliswaar veel van hun mogelijkheden verloren hebben, zouden zo in staat

zijn op effectieve wijze met veranderingen en uitdagingen om te gaan (Marcoen, Grommen & Van Ranst, 2006), met welbevinden tot gevolg (Verstraeten, 1996). Volgens deze theorie gaat het erom adequaat te reageren op specifieke individuele noden, zelfs als dit hulp vragen en ontvangen inhoudt (Marcoen, Grommen & Van Ranst, 2006). Zo kan men de hoogst mogelijke kwaliteit van leven bereiken die in een concrete situatie mogelijk is (Verstraeten, 1996).

Het competentiemodel zorgt voor de introductie van 'succesvol ouder worden' en hiermee samenhangend begrippen als optimaal, constructief, zinvol en bewust ouder worden. Depp en Jeste (2006) vonden in wetenschappelijke publicaties maar liefst 29 verschillende definities voor succesvol ouder worden (Marcoen, Grommen & Van Ranst, 2006). Eensgezindheid ontbreekt duidelijk, wat deels te wijten is aan de besproken ouderdomsmodellen die allen een verschillende visie hanteren (Duay & Bryan, 2006). Havighurst en Albrecht introduceerden het begrip in de jaren vijftig van de vorige eeuw, en doelden ermee op ouderen die zich gelukkig voelden, tevreden waren met hun leven, over een goed moreel beschikten, competent waren in hun sociale rollen en het gevoel hadden nog nuttig te zijn. Net als in de activiteitstheorie staan de activiteiten en attitudes van de middelbare leeftijd hierbij model. Het probleem bij deze definitie met nadruk op levenstevredenheid en aanpassingsvermogen is echter dat ouderen met zeer verschillende graden van activiteit en sociale integratie toch even gelukkig kunnen zijn (Marcoen, Grommen & Van Ranst, 2006). Maar ook de visie van Rowe en Kahn (Duay & Bryan, 2006; Marcoen, Grommen & Van Ranst, 2006) sluit een aantal ouderen uit. Zij beschrijven het succesvol ouder worden a.d.h.v. drie componenten, die elkaar kunnen beïnvloeden. Zowel individuele persoonskenmerken als contextvariabelen bepalen:

- laag risico op ziekte en daarmee samenhangende handicap
- hoge fysieke en mentale functionele status
- (gecombineerd in) actief engagement in interpersoonlijke relaties en productief werk

Een van de meest recente definities vinden we bij Baltes en Baltes (1990). Succesvol ouder worden omvat volgens deze onderzoekers:

- optimaliseren van de verhouding tussen winst en verlies: maximaliseren van winst en minimaliseren van verlies aan adaptatievermogen
- voortgezette succesvolle ontwikkeling nastreven door het bereiken van waardevolle doelen
- behouden van lichamelijke en mentale functionele status
- herstellen van verlies in belangrijke levensdomeinen
- slagen in verliesverwerking- en regulatie

De optimale verhouding tussen winst (verschilt van persoon tot persoon) en verlies (confrontatie met ongewenste ervaringen) kan bereikt worden door *Selectieve Optimalisering met Compensatie* (Bertels, Verhoeven & Messelis, 2005; Duay & Bryan, 2006; Marcoen, Grommen & Van Ranst, 2006). Door een steeds beperkter wordend bereik van mogelijkheden in situaties van permanent verlies zal men voortdurend activiteiten en doelen selecteren. Deze kunnen enkel bereikt worden door optimalisatie of het inzetten, verfijnen en coördineren van persoonlijke en contextuele middelen. Dit vereist op zijn beurt weer compensatie: het zoeken naar nieuwe middelen en wegen om doelen te bereiken, of zelfs het aanpassen van deze doelen. Door succesvol ouder worden op

deze formele manier te definiëren, wordt recht gedaan aan interindividuele verschillen, wat aanvankelijk niet het geval was (Marcoen, Grommen & Van Ranst, 2006).

Recente studies lieten ouderen zelf aan het woord en tonen aan dat 'hun' succesvol ouder worden de drie besproken modellen verenigt. Belangrijke determinanten waren gezondheid (Rowe en Kahn), sociale contacten, aanvaarding en appreciatie van de huidige toestand, maar ook vooral aanpassing en actief leren omgaan met veranderingen (SOC) (Duay & Bryan, 2006; Marcoen, Grommen & Van Ranst, 2006; Van Houtte, 1995).

Een aanvulling op succesvol ouder worden ten slotte, is het begrip *optimaal ouder worden*. Een eerste criterium hiervoor is een gezonde ouderdom. Dit sluit ziek worden uiteraard niet uit: er wordt eveneens gefocust op het ontwikkelen van copingstrategieën. Volgens dit standpunt moet men op elk moment, ondanks toenemende pathologieën, in staat zijn op creatieve wijze zijn persoonlijke ontwikkeling te behouden. Een ander belangrijk kenmerk is dan ook psychosociaal aangepast ouder worden. Ouderen met deze eigenschap zijn zeer goed aangepast aan hun sociaal-culturele context, welke stijl van ouder worden zij ook hanteren. Aanhangers van deze visie beschouwen zowel uiterst actieve senioren als op rust gestelde bejaarden als onopvallend geïntegreerd in de samenleving. Ouderen die op zeer persoonlijke wijze aan hun ouderdom gestalte geven, voldoen aan de laatste voorwaarde die men aan optimaal ouder worden verbindt. Zij hanteren immers een persoonlijk productief-creatieve wijze van ouder worden en ervaren hun verdere ontwikkeling als een taak, gericht op levensvoltooiing, levens- en zelfvervulling (Verstraeten, 1996).

1.3 Ouderen en kunst

1.3.1 Sociaal-artistieke initiatieven: een ontmoeting tussen 2 werelden

Alvorens enkele effecten van sociaal-artistieke projecten te bespreken, is het nodig dit concept te duiden. Na een korte geschiedenis en een poging tot de essentie te komen van een amalgaam aan beschrijvingen, definities en kenmerken wordt ook duidelijk welke plaats de Pact Ateliers hierbinnen innemen.

1.3.1.1 Korte geschiedenis

In 1994 wordt met art. 23 het recht op cultuur ingeschreven in de Belgische grondwet (Janssens, 2003). Hier kan dan ook de start van het sociaal-artistieke gesitueerd worden, met het Algemeen Verslag over de Armoede als katalysator (Leye, 2004; Vos, 2003). In dit rapport, opgesteld in opdracht van de Koning Boudewijnstichting, werd voor het eerst aan de armen zelf het woord gegeven met betrekking tot hun visie op cultuur (Kunst en Democratie, 2005; Vos, 2003). Hieruit bleek dat cultuur geen luxe is: culturele armoede werd als zwaarste vorm van uitsluiting benoemd (ATD & VBSG, 1994; Demeyer & Van Pée, 2003; Kunst en Democratie, 2005, Leye, 2004). Culturele participatie werd te vaak beschouwd als een bijkomstig en zelfs overbodig element in een armoedebestrijdend beleid (Demeyer & Van Pée, 2003).

Deze bevindingen brachten een dynamiek op gang, met uiteenlopende initiatieven van verschillende actoren tot gevolg. De Koning Boudewijnstichting lanceerde in 1996 de ART 23*-projectoproep (Leye, 2004; Vos, 2003) 'voor initiatieven die een artistieke dimensie koppelen aan een proces van sociale integratie', om via artistieke weg meer stem te geven aan mensen in

armoede. Onderzoek van HIVA (Hoger Instituut voor de Arbeid) concludeerde dat dit soort initiatieven inderdaad een gedeeltelijk antwoord bieden op de verzuchtingen verwoord in het cultuurhoofdstuk in het Algemeen Verslag over de Armoede (Demeyer & Van Regenmortel, 1998). Verder zorgde het Sociaal Impulsfonds voor financiële ruimte voor sociaal-artistieke projecten en in de hoofdstad bood het evenement *Brussel 2000* een kader hiervoor (Demeyer & Van Pée, 2003). Ook beleidsmatig volgde er een antwoord. Bij aanvang van zijn beleidsperiode in 2000, schreef cultuurminister Bert Anciaux een experimenteel reglement uit voor de financiële ondersteuning van sociaal-artistieke projecten. Deze werden naar voor geschoven als een van de mogelijke manieren om moeilijk bereikbare bevolkingsgroepen (deels) uit de culturele en sociale achterstelling te helpen (Caron & Vastesaeger, 2001). Na 3 jaar voerde men de wettelijk voorziene evaluatie uit en werden de mogelijkheden bekeken tot juridische en financiële verankering in bestaande decreten of in een eigen decreet (Janssens, 2003, Kunst en Democratie, 2005, Leye, 2004; Vanmolkot, 2003). Zo komen we tot de huidige situatie: sinds 2006 kunnen sociaal-artistieke projecten via 3 decreten (Kunstendecreet, decreet Lokaal Cultuurbeleid, Erfgoeddecreet) (Kunst en Democratie, 2005; Leye, 2004) aanspraak maken op middelen van de Vlaamse Gemeenschap. De periode tussen 2003 en 2006 werd overbrugd door een reglement met overgangsmatregelen om de continuering van de verschillende projecten te garanderen.

1.3.1.2 Definitiestrijd

De sociaal-artistieke projecten zijn dus geëvolueerd van losse werkvormen naar een situatie van structurele ondersteuning binnen verschillende beleidsdomeinen. Hoewel dit voor verschillende organisaties meer stabiliteit tot gevolg had, kunnen we ook veranderingen waarnemen die minder positief onthaald worden. Zo is er een sterke verschuiving van de aandacht voor de sociale naar de artistieke component (Van Looveren, 2006a, 2006b), volgens velen het gevolg van de verankering in het Kunstendecreet (Elias, 2006). Het beleid heeft zeker invloed op het definiëren van bepaalde praktijken. Maar zoals over Anciaux' experimenteel reglement gesteld wordt (Caron & Vastesaeger, 2001), spreken deze beleidskeuzes om bepaalde soorten praktijken al dan niet financieel te ondersteunen zich niet uit over het feit of bepaalde processen 'sociaal-artistiek' zijn. Hierbij komt nog dat het sociaal-artistiek werk juist gekenmerkt wordt door zijn verscheidenheid (Demeyer & Van Pée, 2003; Janssens, 2003; Storme & Vanlerberghe, 2003; Vos, 2003). In wat volgt wordt dan ook duidelijk hoe de beschrijvingen van deze diversiteit variëren naargelang de invalshoek die men hanteert.

Het allereerste regelgevend instrument voor deze werkvorm, namelijk het hoger besproken experimentele reglement (2000-2003), definieert sociaal-artistieke projecten als volgt (Leye, 2004; Leye & Janssens, 2003):

- o laagdrempelige werkingen,
- o waar processen opgezet worden (collectieve processen volgens versie 2)
- o met groepen/individuen die zich in een situatie van (sociaal-)culturele achterstelling bevinden, met culturele ongelijkheid tot gevolg;
- o begeleid door deskundige kunstenaars en educatieve, culturele of sociale werkers,
- o met als doelstelling om via participatie aan toeleiding naar de kunsten,

- emancipatie en integratie van de doelgroepen te bevorderen, en hun culturele competentie te verhogen,
- waarbij het artistieke werk zowel middel als element van het beoogde doel kan zijn.

In het Kunstendecreet (2006) lijkt men tot een essentie te komen, en worden sociaal-artistieke organisaties kort omschreven als "organisaties die in hoofdzaak procesmatige werkingen opzetten met een sociale en artistieke dimensie". Volgende criteria worden gehanteerd bij de beoordeling van de ingediende dossiers (Kunstendecreet art.43, §2) en verduidelijken hiermee een eerder vage definitie:

- kwaliteit van het sociaal-artistieke concept en concrete uitwerking
- betrokkenheid van de deelnemers
- kwaliteit van de procesbegeleiding
- samenwerking met kunstenaars, artistieke praktijk, sociale en culturele organisaties
- vernieuwend karakter van de gehanteerde methoden
- voorbeeldfunctie binnen het sociaal-artistieke veld
- organisatorische, financiële en boekhoudkundige management

Naast het beleid zijn alle projectomschrijvingen van organisaties en initiatiefnemers een bron van sociaal-artistieke kenmerken en ten slotte zijn ook in de literatuur omtrent deze werksoort vele definities terug te vinden. Vanlerberghe (1998) bijvoorbeeld doet terugdenken aan het ontstaan van het sociaal-artistieke, aangezien zij de focus legt op de doelgroep met "een geheel van artistieke projecten waarin een rechtstreekse creatieve betrokkenheid van personen in situaties van armoede en sociale uitsluiting voorop staat", terwijl Van Looveren (1999) het artistieke aspect dan weer verder uitwerkt en het over 'kunstzinnige projecten' heeft, want "het is zoiets als kunst maar niet helemaal kunst. De link met kunst is aanwezig omdat de kunstbeoefenaars vanuit hun eigen lokale context hetzelfde trachten te doen als de kunstenaar, namelijk een visie, gedachte, gevoel, reflectie... met betrekking tot die context middels één of andere vorm tot uitdrukking te brengen". Leye en Janssens (2005) brengen ten slotte nog een andere dimensie naar voor: "Kenmerkend voor goede sociaal-artistieke projecten is hun capaciteit om steeds buiten kaders te denken en te werken en diversiteit van omgevingsanalyses en lokale contexten."

Het is duidelijk dat bestaande definities legio zijn, en in die zin kan het nuttig zijn ruimte te laten voor interpretatie, eigen invulling en evolutie. Zoals men dan ook stelt in HIVA-onderzoek (Demeyer & Van Pée, 2003), is het mogelijk niet zozeer de kwestie 'wat' precies een sociaal-artistiek project is, maar wel 'wanneer' er sprake van een sociaal-artistiek project is. Men schetst het beeld van een continuüm, met projecten die in verschillende mate de artistieke of sociale dimensie aan bod laten komen. De vier relevante aspecten die het onderzoek hanteert, lijken een mogelijke synthese van omschrijvingen van het concept:

- 1) artistiek proces dat creativiteit, verbeelding, en confrontatie genereert
- 2) sociaal proces dat sociale en culturele breuklijnen uit de samenleving binnenbrengt
- 3) deskundig grensoverschrijdend samenwerkingsverband tussen culturele en sociale actoren
- 4) directe betrokkenheid van personen in situaties van kansarmoede en sociale en/of culturele uitsluiting

1.3.1.3 Conclusie en link met Pacheco

Een eenduidige definitie van sociaal-artistische projecten formuleren is een hachelijke onderneming, en lijkt zelfs onmogelijk (Janssens, 2003; Laermans, 2003). Laermans (2003) meent echter dat deze zoektocht naar de gemeenschappelijkheden tussen al die ondertussen als sociaal-artistische ingeschatte projecten eindeloos moet zijn, en een blijvende dynamiek in de vorm van permanente zelfbevraging nodig is. Hierbij komen, naargelang men het sociale of het artistieke benadrukt, enkele spanningsverhoudingen aan bod (Storme & Vanlerberghe, 2003). Gaat het om cultuur in enge of brede zin? Staat het proces of het product voorop? Is er sprake van instrumentalisering van kunst voor sociale doeleinden, of beleeft men kunst 'om de kunst'?

Ook de Pact Ateliers kunnen gesitueerd worden binnen dit geheel van diverse doelstellingen, motieven, kunst- en werkvormen en projecten die hun positie proberen te bepalen tussen twee uitersten, namelijk een emancipatorisch proces en een artistiek product. Er wordt hier bewust voor een evenwicht gekozen. In het jaarverslag (Van Hauthem, 2005) wordt aangegeven dat "het verrassend blijft wat mensen die aanvankelijk enkel artistieke motieven vooropstelden op sociaal vlak kunnen betekenen voor diegenen die de vruchten plukken van dit sociaal project". Kunst wordt ingezet als communicatiemiddel: men wil op deze manier symbolische en artistieke bruggen leggen tussen verschillende leeftijden, culturen en levensbeschouwingen. Men hoopt de participatie van de meest zwakke groepen van de stad (jongeren, vrouwen, allochtonen en ouderen) aan het sociaal-cultureel leven te verhogen door enerzijds een wijkgerichte aanpak, waarbij gesprek, integratie en burgerschap centraal staan, en anderzijds een ateliergerichte aanpak, d.m.v. informeel leren en een open doeloriëntatie. De ambitie is aanwezig om de kwaliteit van leven te verbeteren en de voordelen van de ateliers worden niet alleen gesitueerd op vlak van bestrijding van verveling en eenzaamheidsgevoelens, maar ook ontwikkeling van meer zelfvertrouwen, culturele competentie en emancipatie. De ateliers moeten ook mogelijkheden creëren tot multiculturele contacten, wat voor culturele verrijking zorgt en vooroordelen kan doorbreken.

Dit onderzoek zal uitwijzen of de deelnemende ouderen bovenstaande doelstellingen ook werkelijk zo ervaren. In het kader van de onderzoeksvraag is het dan ook relevant deze literatuurstudie te vervolledigen met een overzicht van onderzoek naar de impact van (sociaal-)artistiek werk, dat tevens het uitgangspunt zal vormen voor de bevraging van respondenten.

1.3.2 Impact van deelname aan (sociaal-)artistieke activiteiten

1.3.2.1 Matarasso

Op internationaal vlak beschrijft het onderzoek van de Brit Matarasso (1997) de impact van participatie aan artistieke projecten. Op basis van een negentigtal casestudies in Groot-Brittannië, maar ook projecten in Ierland, Finland, Australië en de VS, kwam hij tot de conclusie dat cultuurparticipatie verscheidene positieve gevolgen heeft. 50 mogelijke effecten werden ondergebracht in 6 domeinen (bijlage 1): persoonlijke ontwikkeling (persoonlijke veranderingen en nieuwe vaardigheden), sociale cohesie (netwerking, ontmoeting), empowerment van de gemeenschap en zelfbeschikkingsrecht, beeldvorming (van de buurt) en identiteit (gemeenschapszin), maar ook verbeelding en visie en ten slotte gezondheid en welzijn (zowel

fysisch als psychisch). Verder zou de grote waarde van cultuur er in bestaan dat zij mensen in gelegenheid stelt over hun situatie na te denken, zich bewust te worden van hun identiteit, hun kijk op de wereld over te brengen naar anderen en veranderingen tot stand te brengen (Matarasso, 2004). Opgemerkt moet worden dat sommige auteurs voor een nuancering van deze resultaten pleiten. Zo overlaadt bijvoorbeeld Merli (2002) dit onderzoek met vooral methodologische kritiek: zowel het onderzoeksdesign, -uitvoering als conceptuele basis worden door middel van uitgebreide argumenten met de grond gelijk gemaakt. Ook stelt ze dat Matarasso suggestief te werk gegaan is tijdens de bevraging van deelnemers en verwijt hem hiermee politieke welwillendheid, gezien de resultaten bijzonder vaak aangewend werden door beleidsmakers. We zullen hier niet dieper op in gaan, maar opvallend is in ieder geval de positieve ondertoon van de studie.

1.3.2.2 Art 23*-projecten

Ook in Vlaanderen is men, in opdracht van de Koning Boudewijnstichting, de betekenis van (sociaal-)artistieke projecten nagegaan. Opzet van dit HIVA-onderzoek (Demeyer & Van Regenmortel, 1998) was de meerwaarde van dergelijke initiatieven achterhalen voor kansarmen. Hiervoor bevroeg men betrokken actoren van de 354 ingediende ART 23*-projecten, een naam die verwijst naar art. 23 van de grondwet. Na een schriftelijke enquête bij elke projectorganisator, kwamen in een ander, kwalitatief luik enkele deelnemers en kunstenaars aan het woord. Een overzicht van de gevolgen die gesignaleerd werden, is terug te vinden in bijlage 2.

1.3.3 Analyse van internationale onderzoeksresultaten inzake de impact van artistieke ateliers bij ouderen

De afgelopen 10 jaar zijn er een aantal studies uitgevoerd i.v.m. de impact van participatie van ouderen aan artistieke programma's. Na een overzichtelijke weergave van de resultaten wordt er dieper ingegaan op mogelijke verklaringen en volgen enkele kritische bemerkingen.

De besproken resultaten zijn zowel van kwantitatief als kwalitatief onderzoek afkomstig. Een eerste reden hiervoor is dat het beperkte aantal onderzoeken over dit onderwerp niet toestaat om hierbinnen een selectie te maken. Ook gebruikt men in verschillende studies zowel kwalitatieve als kwantitatieve methodes om deze complexe materie te doorgronden. Tenslotte is het zo dat de gevonden resultaten in dezelfde lijn liggen, en het is dus niet zinvol om deze apart te bekijken. De onderzoekspopulaties van de aangehaalde onderzoeken bevatten telkens 60-plussers, al dan niet geïnstitutionaliseerd, die gedurende een periode van minstens 4 weken deelnamen aan artistieke ateliers, maar op enkele uitzonderingen na nooit eerder hiermee bezig waren. Naast een grote verscheidenheid in gebruikte kunstvormen, was ook de aanwezigheid van een artistiek begeleider kenmerkend voor deze ateliers. Er werden bewust geen resultaten opgenomen van studies over Alzheimer-, dementie- of andere patiënten met een zekere graad van verminderd mentaal functioneren, aangezien deze doelgroep enkele specifieke kenmerken heeft en ook niet voorkomt in onze onderzoekspopulatie.

1.3.3.1 Concrete onderzoeksresultaten

Uit de literatuur blijkt dat de impact van artistieke ateliers zich op 4 vlakken situeert.

Eerst en vooral wordt duidelijk hoe artistieke creatie bijdraagt tot de algemene gezondheid van ouderen (Cohen, Perlstein, Chapline, Kelly, Firth & Simmens, 2006; Weisberg & Wilder, 2001). Deelnemers uit experimentele groepen vermelden niet alleen minder doktersbezoeken dan leden van controlegroepen, maar ook het medicatiegebruik (Cohen et al., 2006; Haberkost & Dellmann-Jenkins, 1996) en het aantal valpartijen is lager bij de groep die wel deelnam aan artistieke activiteiten (Cohen et al., 2006). Naast bevordering van de mobiliteit (Wikström, 2004), zien we ook een ander soort vooruitgang op *fysiek* vlak: men stelde na artistieke interventies verbeterde sensorimotorische vaardigheden (Yaretzky, Levinson & Kimchi, 1996) vast, en ook de bloeddruk van de deelnemers was lager achteraf (Haberkost & Dellmann-Jenkins, 1996). Het gaat hier dus duidelijk over winsten inzake gezondheidspromotie, ziektepreventie (Cohen, 2006) en reductie van risicofactoren wat langetermijnzorg betreft (Cohen et al., 2006).

De ateliers lijken eveneens een invloed te hebben op het *psychologisch* welzijn van ouderen (Noice, Noice & Staines, 2004; Weisberg & Wilder, 2001). Artistieke activiteit wordt ervaren als een bron van voldoening (Wikström, 2004): men rapporteert na deelname dan ook een verbeterd self-esteem (Doric-Henry, 1997) en er worden bij nametingen lagere niveaus van depressie en angst vastgesteld (Doric-Henry, 1997; Haberkost & Dellmann-Jenkins, 1996). Ook blijkt dat deelnemers die aanvankelijk laag scoorden op deze laatste twee factoren, het meest profiteren van creatieve interventies (Doric-Henry, 1997).

Een derde dimensie heeft betrekking op de *sociale* aspecten van het leven van de participanten. Men stelt na deelname een toename vast van sociale activiteiten (Cohen et al., 2006; Wikström, 2004) en vaardigheden (Haberkost & Dellmann-Jenkins, 1996). Respondenten geven aan dat men door kunst kan delen waar men die dag mee bezig en voelen zich bevestigd over de emoties die hiermee samenhangen (Perry, 2000). Ook Yaretzky, Levinson en Kimchi (1996) vermelden hoe men er op artistieke wijze beter in slaagt gevoelens uit te drukken. Naast deze verbeterde sociale interactie (Weiss, Schafer & Berghorn, 1989) wordt de bevordering van vriendschap, samenwerking en steun genoemd (Fisher & Specht, 1999; Yaretzky, Levinson & Kimchi, 1996).

Ten slotte zijn er nog enkele *andere* resultaten die bij verschillende onderzoeken terug te vinden zijn: cognitieve capaciteiten worden gestimuleerd (Noice, Noice & Staines, 2004) door de "veelzijdige intellectuele activiteiten" (Wikström, 2004) die artistieke ateliers verschaffen. Verder geven deze laatsten betekenis aan het leven en doen tijd en ruimte vergeten (Fisher & Specht, 1999; Wikström, 2004); men heeft even het gevoel iets anders dan 'oud' te zijn en ervaart een zekere bekwaamheid (Doric-Henry, 1997). Creatief bezig zijn lijkt de controle over de omgeving te verhogen, en heeft -hiermee samenhangend- een positieve impact op gevoelens van onafhankelijkheid (Doric-Henry, 1997; Haberkost & Dellmann-Jenkins, 1996). Ook de respondenten van Cohen (2006) en Engle en Muller (1997) vermelden het reduceren van afhankelijkheid en geven aan dat kracht, controle en autonomie op deze manier 'teruggegeven' worden. De deelnemers zelf verbinden daarenboven creatieve activiteit met succesvol ouder worden: men spreekt over competenties die bevorderd worden, duidelijke doelen, vastberadenheid, groei, motivatie en de ontwikkeling van probleemoplossende vaardigheden. Dit alles wordt vertaald in de manier waarop men met het dagelijkse leven omspringt (Fisher & Specht, 1999).

1.3.3.2 Theoretische verklaringen

Naast concrete onderzoeksresultaten zijn er ook theorieën die een mogelijke impact bespreken of verklaringen aanbieden, en zo deze bevindingen ondersteunen.

Volgens een eerste redenering zijn positieve gevolgen van participatie aan artistieke ateliers terug te brengen tot de ontwikkeling van *controlemechanismen* en het gevoel van *onafhankelijkheid* dat hieruit voortvloeit. Door herhaalde succeservaringen op creatief gebied ervaart men voldoening, motivatie en zelfvertrouwen (Cohen et al., 2006). Johnson en Sullivan-Marx (2006) stellen dat het creëren van kunst immers de gelegenheid biedt zelf beslissingen te maken en verantwoordelijkheid op te nemen. Men beseft iets te kunnen waarvan men eerder dacht dat dit niet zo was, en zal dus sneller geneigd zijn ook andere soorten uitdagingen aan te gaan (Cohen, 2006; Doric-Henry, 1997). Er wordt in dit opzicht bijzondere aandacht besteed aan mogelijke perverse effecten van institutionalisering, zoals aangeleerde hulpeloosheid en passiviteit (Rigault, 1998; Voelkl, 1986). Aangezien men de verschillende mogelijkheden die kunst biedt om iets nieuws te creëren en de positieve gevoelens die ermee gepaard gaan als een van de beste manieren beschouwt om zich weer onafhankelijk te voelen (Cohen, 2006; Gibson, 1994), wordt aan ateliers de rol toegekend controleverlies (tengevolge van institutionalisering én ouder worden) tot een minimum te herleiden. Ook zou kunst zowel autonomie als eigen bewustzijn terug helpen vinden (Rigault, 1998).

Sociale interacties zijn een tweede component binnen de verklaring van positieve onderzoeksresultaten (Cohen et al., 2006). Sociale contacten leiden volgens Johnson en Sullivan-Marx (2006) tot altruïsme door het delen van materialen, samenwerking, steun en het helpen van andere deelnemers. Naast een reductie van sociale isolatie, beschrijven deze laatste auteurs ook hoe kunst als communicatiemiddel geldt en mogelijkheid biedt om wijsheid te delen. Het horen vertellen van een levensverhaal kan voor anderen trouwens een stimulatie zijn om hetzelfde te doen. Bovendien beweert men dat vele kunstvormen significante mogelijkheden voor sociaal engagement verschaffen (Cohen, 2006), dat door een groeiend aantal studies aangewezen wordt als mechanisme om de gezondheid te bevorderen en mortaliteit te reduceren (Avlund, Damsgaard & Holstein, 1998; Glass et al., 1999).

Een derde categorie die de gevolgen van kunstcreatie verduidelijkt is tweeledig en heeft betrekking op het *zelf*. In de literatuur komen hierbij zowel zelfexploratie als 'succesvol ouder worden' aan bod. We zullen enkel kort de betekenis van creativiteit voor 'succesvol ouder worden' behandelen, gezien dit laatste begrip hoger al gedefinieerd werd. Dit in tegenstelling tot de theorieën van Maslow en Erikson: zij worden door enkele auteurs aangewend als omkadering bij het begrip zelfexploratie (Shore, 1997; Spaniol, 1997; Wikström, 2004), maar kunnen door de beperkte plaats hier niet grondig genoeg weergegeven worden.

Naast de exploratie van de eigen persoon, vinden we dus dat artistieke ateliers ook andere ontwikkelingen teweegbrengen. Door de nadruk te leggen op de persoon in zijn geheel en de aanwezige capaciteiten (Rigault, 1998), zou vertrouwen ontstaan in het feit dat men succesvol kan leren en zich kan aanpassen aan nieuwe rollen, al naargelang de omstandigheden (Johnson & Sullivan-Marx, 2006). Deze holistische visie wordt bevorderd door de artistieke creatie, die volgens de laatstgenoemde auteurs als visueel bewijs geldt dat men -ondanks een beperkte mobiliteit of cognitie en confrontatie met andere verliezen- in staat is copingvaardigheden aan te wenden.

1.3.3.3 Kritische bemerkingen

Een aantal bevindingen vereisen zeker een kritische blik. Het is om te beginnen opmerkelijk dat de besproken studies alleen maar positieve resultaten opleverden. Een gelijkaardige studie vermeldt immers –naast deze positieve resultaten- het ontstaan van competitie tussen de deelnemers, een anticlimax bij het einde van een reeks sessies en de angst dat het geleverde werk niet goed genoeg is (Kennett, 2000). Wel moet opgemerkt worden dat het hierbij om palliatieve patiënten van verschillende leeftijden gaat, maar deze kunnen volgens de auteur gelijkgesteld worden met ouderen, in die zin dat zij ook met verliezen geconfronteerd worden (Kennett, 2000). Artistieke ateliers worden dus al te vaak als wondermiddel naar voor geschoven, zelfs bij mensen met bepaalde fysieke beperkingen (Doric-Henry, 1997). Studies als deze van Kennett (2000) tonen aan dat er enige nuancering nodig is en vestigen de aandacht op de nodige continuïteit wat het aanbieden van activiteiten betreft. Dit idee wordt trouwens bevestigd door Cohen et al. (2006), wanneer ze het hebben over *herhaalde* succeservaringen die voor voldoening en zelfvertrouwen zorgen. Toekomstig onderzoek kan hier voor verduidelijking zorgen.

Verder kan het uitgevoerde selectieproces van een aantal studies in vraag gesteld worden. Zo was er bij Weiss, Schafer en Berghorn (1989) al voor de interventie sprake van hoge beginwaarden wat zelfvertrouwen van de respondenten betreft, en wijzen Cohen et al. (2006) er zelf op dat hun onderzoeksgroepen niet random samengesteld waren: vrouwelijke en blanke deelnemers waren oververtegenwoordigd. Dit doet vragen rijzen omtrent representativiteit en heeft mogelijk een vertekening van de resultaten tot gevolg.

Een laatste en tevens een van de meest gewichtige argumenten, is de vraag in welke mate juist het actief beoefenen van kunst bijdraagt tot de positieve resultaten. Voelkl, Fries en Galecki (1995) erkennen immers recreatie op zich als essentieel voor het welzijn en voor de versterking van de levenskwaliteit bij rusthuisresidenten, door het ontstaan van controlegevoelens. Ook hoger werd al aangegeven dat de eigenlijke sociale interactie bevorderend is voor het algemeen welzijn. Vergelijkende studies zijn in dit opzicht zeker interessant, maar ook de bevindingen van Cohen et al. (2006) moeten in overweging genomen worden: verbeteringen op vlak van algemene gezondheid, mentaal welzijn en sociaal functioneren werden enkel vastgesteld bij interventiegroepen, en niet bij controlegroepen, die wel activiteiten in de gemeenschap aangeboden kregen, maar niet deelnamen aan creatieve ateliers (Cohen, 2006). De mogelijkheid om even iets anders dan 'oud' te zijn, lijkt in ieder geval van doorslaggevend belang (Doric-Henry, 1997; Haberkost & Dellmann-Jenkins, 1996; Johnson & Sullivan-Marx, 2006; Richardson, 1991; Rigault, 1998).

Zowel voor- als tegenstanders kunnen voldoende argumenten formuleren i.v.m. artistieke ateliers bij ouderen. Het is dus zeker aangewezen niet te snel conclusies te trekken, maar elke specifieke situatie apart te bekijken.

2. Onderzoeksmethodologie

2.1 Onderzoeksmotivatie, -doelstelling, en -vraag

Begeleiders en coördinatrice van de Pact Ateliers vermoeden dat deze artistieke fora een impact op de deelnemers hebben. De Wetenschapswinkel werd dus gecontacteerd met de vraag een onderzoek naar de effecten van de ateliers te laten uitvoeren. In de literatuur vinden we eveneens verschillende onderzoeksresultaten terug die in dezelfde, en overwegend positieve, richting wijzen. In het eerste geval gaat het echter om een uiterst subjectieve visie, gevoed door persoonlijke overtuigingen en vertaald in projectdoelstellingen. Reeds gevoerd onderzoek omtrent dit thema wordt daarenboven gekenmerkt door de specificiteit ervan: verschillende soorten ateliers in de meest uiteenlopende situaties komen aan bod. Dit bemoeilijkt vergelijking en generaliseerbaarheid. Het is dan ook het doel van deze masterproef dit sociaal-artistiek initiatief op objectieve wijze te analyseren, binnen de eigen context. Toch sluit deze casestudy maatschappelijke relevantie niet uit. De resultaten ervan kunnen exemplarisch beschouwd worden en op dergelijke manier inspiratie vormen voor het geheel van onderzoek over verschillende levensaspecten van een steeds groeiende bevolkingsgroep. Om een antwoord te kunnen geven op de vraag van de betrokken organisatie, is een longitudinaal experimenteel design aangewezen. Binnen de beschikbare tijdsspanne van een masterproef is dergelijke effectmeting niet haalbaar, en er werd besloten de vraagstelling op een meer realistische manier te formuleren. Volgende onderzoeksvraag staat dus centraal: 'Welke betekenis hebben de artistieke fora van Pact Ateliers voor de ouderen die er aan deelnemen?'. Dit is een beschrijvende onderzoeksvraag, waarbij een fenomeen in kaart wordt gebracht zonder hiervoor een verklaring te zoeken (Baarda, de Goede, & Teunissen, 2005).

2.2 Onderzoekstype

Er werd geopteerd voor kwalitatief onderzoek, waarbij het niet zozeer gaat om cijfers en hoeveelheden, maar om perspectieven, ervaringen, beleving en betekenisverlening (Baarda, de Goede, & Teunissen, 2005; Vanwing, 2007). Dit is dan ook een geschikte manier om de onderzoeksvraag adequaat te beantwoorden. Tevens kunnen we spreken van een beschrijvend onderzoek: de visies van de betrokkenen worden in kaart gebracht met als kenmerk dat al deze situatiedefinities of perspectieven op eenzelfde gebeurtenis sterk van elkaar kunnen verschillen. Van belang is het beschrijven van de 'werkelijkheid' zoals de betrokkenen die ervaren (Baarda, de Goede, & Teunissen, 2005).

2.3 Operationalisering van de meetinstrumenten

De onderzoekssituatie werd beschreven en geïnterpreteerd aan de hand van 'focused interviews', aangezien alle respondenten voor de bevraging in één bepaalde situatie verkeerden en een gelijksoortige ervaring opgedaan hebben (Baarda, de Goede, & Van der Meer-Middelburg, 2005), namelijk ateliers van artistieke expressie. Het betreft hier een ongestructureerde vorm van interviewen, om spontaan antwoorden uit te lokken (Baarda, de Goede, & Van der Meer-Middelburg, 2005). Niet alleen is het mogelijk na te gaan welke reacties een ervaring oproept,

maar ook de aard van die reacties kan zo achterhaald worden (Vanwing, 2007). Een ander voordeel van deze open interviews is dat je tamelijk snel informatie krijgt over veel onderwerpen, en onmiddellijk kan doorvragen als daartoe aanleiding bestaat (Baarda, de Goede, & Van der Meer, 2005). Een interviewschema (bijlage 3) fungeerde als houvast, maar toch werd de doorvraagtechniek als essentieel beschouwd om werkelijk betekenisgeving te kunnen achterhalen en suggestiviteit te vermijden. Zoals steeds bij een kwalitatief survey, gebeurde dit door te starten met een richtinggevende, open vraagstelling (Baarda, de Goede, & Teunissen, 2005) -in dit geval 'Wat betekenen deze ateliers voor u?'- en dan telkens dieper in te gaan op de door de respondent aangehaalde onderwerpen.

Verder werden op basis van de literatuurstudie en de specifieke interesses van de organisatie drie thema's afgebakend en vertaald in concrete vragen, begrijpbaar voor elke respondent. Het eerste thema peilt naar de betekenis van de ateliers op *psychologisch* vlak. Hierbij wordt een beeld geschetst van uiteenlopende aspecten als gemoedstoestand, zelfbeeld, tijdsinvulling, ... De tweede component betreft de *artistieke* dimensie van de ateliers: duidelijk wordt op welke wijze creativiteit een rol speelt in het leven van de deelnemers. Een derde hoofdpunt behandelt het *sociale* aspect, waarbij dieper ingegaan wordt op drie topics: naast het sociale leven van de respondent in het algemeen, komt ook de inhoud van deze factor binnen de ateliers aan bod en wordt buurtbetrokkenheid nader bekeken. Opgemerkt moet worden dat bij het beantwoorden van de algemene startvragen al vele topics aangesneden werden en de respondenten hiermee eigen accenten legden, die onmiddellijk verder uitgediept werden. Ook is het zo dat een aantal topics een antwoord bieden op meer dan één thema. Een vraag als "Wat gebeurt er met de werken die jullie maken tijdens de ateliers?" kan zowel beantwoord worden met een beschrijving van gevoelens zoals zelfvertrouwen, als het thema 'buurtbetrokkenheid' aansnijden (aangezien de werken tentoongesteld worden op een buurtfeest). In deze zin was een zekere flexibiliteit vereist -maar dus ook mogelijk- bij het hanteren van de vragenlijst.

2.4 Onderzoeksprocedure

In dit onderdeel worden de ondernomen stappen die tot de onderzoeksresultaten leidden uitgebreid weergegeven. Dit maakt het onderzoek repliceerbaar en verhoogt de betrouwbaarheid ervan. Ook wordt duidelijk hoe de specifieke context waarin dit onderzoek zich afspeelde het voorziene verloop grondig beïnvloed heeft.

2.4.1 Respondentenrekrutering

In samenspraak met de opdrachtgever werd besloten 20 Nederlandstalige deelnemers te bevragen, waarvan enerzijds 10 residenten, zowel rusthuisbewoners als gehospitaliseerden (internen), en anderzijds 10 forumbezoekers die niet in Instituut Pacheco verbleven (externen). Andere criteria waren een minimumleeftijd van 55 jaar en de vereiste minstens 5 keer deelgenomen te hebben aan het forum. Aangezien er iedere dag een atelier plaatsvindt, werd verwacht dat de dataverzameling vlot en efficiënt zou verlopen. Al snel bleek dat het vooropgestelde respondentenaantal niet haalbaar was: begeleiders van de fora wezen mij erop dat het vinden van 20 Nederlandstalige deelnemers een onmogelijke opdracht was. Na 3 weken interviewen en een voorlopig resultaat van 2 internen en 5 externen, was een wijziging in de

respondentensamenstelling dan ook onvermijdelijk: een onafhankelijke tolk werd gecontacteerd om ook Franstalige respondenten aan het woord te kunnen laten. De tolk kreeg exacte aanwijzingen i.v.m. het verloop van het interview, o.a. over de manier van vraagstelling.

Toch bleef de rekrutering een moeizaam proces. Het werken met tolk was aanvankelijk immers vermeden, aangezien dit voor een grotere afstand zorgt en minder vertrouwen kan scheppen. Bij de Nederlandstaligen daarentegen was het telkens mogelijk enkele ateliers bij te wonen en door deze kennismaking de respondenten op hun gemak te stellen. Daarenboven wordt Instituut Pacheco gekenmerkt door een zeer diverse populatie. Naast rusthuisbewoners bevinden zich hier ook gehospitaliseerden en patiënten met een psychiatrische problematiek (bijlage 4). Een groot aantal van deze categorie neemt deel aan de ateliers, maar waren wegens hun pathologie niet in staat zich in een diepte-interview uit te drukken. Ten slotte waren er een aantal frequente bezoekers van het forum die in aanmerking kwamen, maar waarvan desondanks toch geen interview kon afgenomen worden, door diverse redenen (weigering, ateliers vergeten, (gevoel van) onvoldoende beheersing van Nederlands of Frans voor interview, ontslag uit het ziekenhuis of overleden in het afgelopen jaar, ...). In rusthuis *Ursulinnen* en rusthuis *Heizel* werden in het kader van dit onderzoek een vijftal Pact Ateliers gehouden, maar ook hier werden we geconfronteerd met bovenstaande problemen en dit leverde dus slechts 1 bruikbaar interview op. Een allerlaatste verklaring voor het lage aantal beschikbare respondenten was de afgenomen opkomst en vervanging van de begeleiding van de ateliers op maandag, woensdag en donderdag. Deze lange zoektocht brengt het respondentenaantal uiteindelijk op 18 bevroegde personen, waarvan 10 externen en 8 internen. Beide groepen bestaan telkens uit evenveel Nederlandstaligen als Franstaligen. Een uitgebreid respondentenprofiel komt lager aan bod.

2.4.2 Afname van de interviews

De respondenten werden persoonlijk aangesproken, al dan niet met behulp van de tolk, met de vraag of ze bereid waren enkele vragen te beantwoorden over hun deelname aan de ateliers. De plaats van het interview kon vervolgens verschillen: bij externe respondenten gebeurde het gesprek in een aparte ruimte boven het atelier, waar niet gestoord kon worden. Wat residenten betreft, werd het interview in sommige gevallen op de eigen kamer afgenomen, om het de respondent zo gemakkelijk mogelijk te maken. Een korte inleiding lichtte de respondent in over de bedoeling van het interview, de vermoedelijke duur en bevatte een vraag i.v.m. toestemming om het gesprek te registreren. Hierbij werd anonimiteit verzekerd en legde de onderzoeker uit dat de opnames enkel gebruikt zouden worden om het gesprek letterlijk te kunnen weergeven achteraf. Ook werd benadrukt dat men geen foute antwoorden kon geven, maar dat de persoonlijke mening van de respondent centraal stond. Alvorens van start te gaan was er telkens de mogelijkheid om vragen te stellen.

Tijdens de interviews werden er aantekeningen gemaakt en kernwoorden opgeschreven om voldoende te kunnen doorvragen. De gesprekken verliepen duidelijk minder vlot bij aanwezigheid van de tolk: omwille van de (vaak niet correcte) vertalingen was het moeilijk dadelijk in te spelen op de antwoorden van de resident, wat nochtans essentieel is bij diepte-interviews. Wel gaf dit de gelegenheid aan de respondent om nog eens na te denken over zijn antwoord, en werd er na korte

tussenkoms van de tolk vaak nog verder verteld. Op het einde van ieder interview kregen de respondenten de kans om nog elementen toe te voegen of eventueel vragen te stellen. Het noteren van persoonsgegevens vond na het interview plaats, aangezien deze gesloten vragen de spontaniteit van het antwoorden zouden kunnen beperken.

De lengte van de interviews varieerde van 25 tot 90 minuten. Hoewel 25 minuten erg kort is, werd besloten de 2 betreffende interviews toch in de verwerking op te nemen. Er moet rekening gehouden worden met de diversiteit van het forum, en niet alle deelnemers kunnen zich even goed uitdrukken. Telkens werd gevraagd een voorbeeld te geven of een antwoord verder te verduidelijken, maar beide respondenten weigerden dieper op het onderwerp in te gaan of gaven aan dat ze verder niets te zeggen hadden. Dit is natuurlijk ook een geldige mening. Ondanks het feit dat op voorhand werd aangegeven hoelang het interview zou duren en de vrijwillige instemming om geïnterviewd te worden, waren er toch een aantal respondenten die kort antwoordden omdat ze terug naar het atelier wilden. Nochtans werd telkens de keuze gelaten het interview op een ander moment en eventueel een andere plaats te laten doorgaan.

Alle interviews werden letterlijk en integraal uitgetypt, en waar nodig emoties en non-verbaal gedrag kort omschreven. Deze verwerking gebeurde binnen de 48 uur na afname, om vertekening tot een minimum te herleiden. Bij Franstalige respondenten werd geopteerd om te werken met de originele antwoorden. Zo werd vermeden door vertaling gegevens verloren te laten gaan en konden nuances op juiste en adequate wijze weergegeven worden. In bijlage 5 en 6 is een voorbeeld toegevoegd van een uitgetypt interview met respectievelijk een Nederlandstalige en een Franstalige respondent. De andere interviews zijn ter beschikking bij de onderzoeker.

2.4.3 Verwerking van de interviews

Na omzetting van geluidsfragmenten in tekstbestanden, werd alle tekst die niet relevant was voor het beantwoorden van de vraagstelling geschrapt. Deze datapreparatie maakte het mogelijk om vervolgens een analyse van de onderzoeksgegevens uit te voeren. De tekst werd hierbij eerst ingedeeld in verschillende fragmenten of analyse-eenheden, die elk 1 onderwerp bevatten en los van de context te lezen zijn (Baarda, de Goede, & Teunissen, 2005). Vervolgens werden deze gelabeld, wat inhoudt dat elk fragment afzonderlijk voorzien wordt van een naam, code of omschrijving, die zo de inhoud ervan weergeven. De onderscheiden thema's werden op hun beurt geordend en gerangschikt naargelang inhoud, gelijkenis en verwantschap. Vaak voorkomende elementen werden samengezet en teruggebracht tot 1 kernlabel. Ten slotte werd er een laatste, hiërarchische ordening aangebracht om aan te geven in welke mate of in welke zin thema's betekenisvol zijn voor het beantwoorden van de probleemstelling. Dit gebeurde door frequenties te tellen en de lading te bekijken (Baarda, de Goede, & Teunissen, 2005). Bij de interpretatie van de gegevens werd naast frequenties ook naar contrasterende elementen gezocht en naar eventuele gelijkenissen of verschillen tussen de antwoorden van interne en externe respondenten. Deze kwalitatieve analyse herleidde de interviews tot een zinvolle ordening van gegevens en zo kon de onderzoeksvraag beantwoord worden.

2.4.4 Onderzoekspopulatie: profiel van de respondenten

Aanvankelijk was het de bedoeling de onderzoeksresultaten te bespreken aan de hand van twee onderscheiden groepen, gezien het leven in het rusthuis danig verschilt van het leven van externe deelnemers. Door de inhoudelijke gelijkheid van de antwoorden van beiden, bleek deze keuze echter weinig opportuun. Wel werd in de analyse een contextbeschrijving toegevoegd, die toestaat de uitspraken van residenten vanuit het juiste perspectief te bekijken. De respondenten uit deze eerste categorie zullen verder aangeduid worden als internen I1 tot I8, terwijl de externen van de tweede categorie benoemd worden met E1 tot E10. Bijlage 7 geeft op overzichtelijke wijze de verscheidenheid van de bevroegde deelnemers weer. Naast enkele socio-demografische gegevens, wordt ook duidelijk aan welk atelier elke respondent deelneemt en hoelang al. Wat de internen betreft, is ook terug te vinden in welke sector zij verblijven.

3. Onderzoeksresultaten

In dit hoofdstuk volgt een weergave van de bekomen onderzoeksresultaten. Het antwoord op de centrale onderzoeksvraag is opgesplitst in 5 kernthema's die telkens terugkwamen in de gesprekken met respondenten. De interviewstructuur werd gedeeltelijk maar niet helemaal overgenomen, gezien het om open interviews ging. Zo is er bijvoorbeeld op basis van de interviews 1 nieuw thema bijgevoegd, namelijk begeleiding, hoewel dit nergens in het literatuuronderzoek voorkwam. Verder komen de psychologische, artistieke en sociale betekenis van de ateliers aan bod, en worden enkele randvoorwaarden omschreven. Vaststellingen worden meestal geïllustreerd met een uitspraak uit de interviews. Niettemin gaat het steeds om een synthese van meerdere beweringen; in bijlage 8 is dan ook per thema een overzicht te vinden met de overige quotes waarop elk onderdeel gebaseerd is. Bijlage 9 biedt een schematisch overzicht van de resultaten.

3.1 Psychologische aspecten

Een eerste reeks thema's die duidelijk maken wat de ateliers betekenen voor de deelnemers kunnen op psychologisch vlak gesitueerd worden.

3.1.1 Tijdsinvulling

Uit verschillende antwoorden van de bevroegde respondenten blijkt dat 'tijdsinvulling', een begrip dat zeer vaak met het forum geassocieerd wordt, een drieledige betekenis heeft.

Om te beginnen worden de bezigheden in de ateliers door sommige deelnemers gezien als een activiteit om louter tijd te verdrijven. Omwille van werkloosheid, pensioen of opname in Instituut Pacheco beschikt men over veel tijd, en deze moet op een of andere manier ingevuld worden, zoals bij **E9** het geval was: *"Parce que je voulais faire quelque chose. Je m'embêtais à la maison, et alors je me suis dit: "Ca y est! Je vais faire de la peinture!". Parce que je ne travaillais plus. Et j'ai commencé à faire la peinture, la céramique. Comme ça, pour remplir mes heures."* Bij enkelen is er wel degelijk een voorkeur aanwezig voor het artistieke, bij anderen –vooral interne respondenten– vormt dit eerder de enige mogelijkheid om verveling tegen te gaan. De woorden van **I6** maken duidelijk hoe het artistieke aspect vanuit dit perspectief volledig naar de achtergrond verdwijnt: *"Ce n'est pas l'histoire de l'art, c'est même pas apprendre à peindre, c'est une occupation, quoi. (...) On ne fait pas tellement des choses artistiques là. C'est simplement une réunion des gens qui sont ici et se réunissent pour pas s'ennuyer sur la chambre."*

In deze context van tijdsinvulling zien we echter dat veel respondenten de nadruk leggen op 'actief' bezig zijn. Tv kijken en slapen zijn ook manieren om de dag door te brengen, maar worden duidelijk lager ingeschat dan zelf iets ondernemen en zo passiviteit vermijden. **E9** stelt hierover: *"Moi, je ne peux pas regarder la télé, je dois faire quelque chose. Parce que sinon, je m'endors. Il faut faire quelque chose. S'il tu ne fais rien, tu restes à la maison, regarder la télé, tu t'attends ton mort."* Ook residenten zien de situatie zonder activiteiten bijzonder somber in: *"Ici, c'est dodo-manger-dodo. Et c'est pour ça que des activités comme forum, c'est très important. On fait des activités: parfois 'cuscus la praline', en fait. Mais il faut s'occuper, il ne faut jamais laisser des gens oisifs, ici, nulle part! La oisiveté, c'est le pire des choses."* (**I6**). Nog een aspect dat men aan tijdsbesteding in de ateliers verbindt, is het feit dat deze op een andere locatie plaatsvindt dan de

eigen, dagdagelijkse omgeving. De forums zijn voor de bevroegde deelnemers als het ware een motief om in andere ruimten te komen. *"Il ne faut pas rester dans son lit tout le temps! Ce n'est pas bon pour la morale. (...) Ca me fait sortir de ma chambre. Il n'y a pas d'autres choses!"*, legt **I8** uit. Internen wijzen dus vooral op een gebrek aan activiteiten, waardoor men steeds aangewezen is op de eigen kamer of gang van de afdeling waar men verblijft. Andere redenen die aangehaald worden, ook door deelnemers met een eigen woning, zijn enerzijds van meer algemene aard: *"De mensen zouden meer moeten buiten komen. Voor uw gezondheid bezig te houden ook, zie je. Voor te lopen, voor te marcheren, fysisch en de geest... Als ge buitenkomt, moet ge opletten, hé."* (**E2**). Anderzijds werden ook persoonlijke ervaringen toegelicht, waardoor we begrijpen waarom verandering van omgeving nuttig kan zijn: 1 respondent vertelt over de zware ziekte van haar overleden man en duidt aan hoe de uitstap naar de ateliers toestonden op adem te komen.

Opmerkelijk voor dit eerste thema is dat zowat alle respondenten tijdsinvulling vernoemen; dit maakt duidelijk welk belang hieraan toegekend moeten worden in deze analyse.

3.1.2 Eigenwaarde

De bevroegde deelnemers geven aan dat hun acties in de ateliers en vooral de confrontatie met de resultaten ervan allerlei gevoelens teweeg brengen, die we groeperen onder de noemer 'eigenwaarde' en hieronder verder toelichten. Zij doen dus een besef ontstaan dat, volgens de respondenten, een weerslag kan hebben op die eigenwaarde.

Vele respondenten verwijzen bijvoorbeeld naar gevoelens van fierheid, omwille van het feit dat men 'zelf' iets verwezenlijkt heeft. Dit komt ook tot uiting als men vertelt de werken aan anderen te tonen of door mededeelnemers als voorbeeld te nemen: *"Ik zie ook hoe een deugd ze er van heeft. Ja, als ze aan het vertellen is erover: "Ja, ik heb dat gemaakt" en "Hebt ge dat al gezien wat dat ik gedaan heb?", ja, dat ze er fier over is."*(**E5**). De kwaliteit van het werk is voor sommigen dan ook van secundair belang; er wordt eerder benadrukt dat men 'zelf' iets kan.

Enkele deelnemers krijgen door hun bezigheden in het forum ook het gevoel een functie te hebben en iets te doen dat de moeite waard is. **I4** ziet dit als volgt: *"Omdat ge daar iets positief maakt, ge kunt iets doen dat ge anders niet zou doen, ge hebt tenminste de indruk dat ge tot iets diént. Als ge niks doet, dan is het precies alsof ge aan het sterven zijt."* Woorden als 'toch' wijzen erop dat dit anders niet het geval is: *"Als ik nu in de gang ga, en ik zie dat... Awel, ik heb aan mijn kleinzonen nog gezegd: "Kijk, ik heb dat nog gedaan!". Dan zijt ge blij! Dan zijt ge gelukkig, hé. Dan denkt ge: "Ik ben toch goed voor iets."* (**I2**). Volgens een aantal respondenten staat het forum eveneens toe doelen te hebben en te verwezenlijken; dit wordt in sommige gevallen zelfs als essentieel beschouwd in het leven. **I1** legt ook meteen de link tussen doelgerichtheid en zich nuttig voelen: *"Voor mij, in mijn leven, het dagelijkse leven hier, is dat van zeer groot belang. Dat houdt me recht, zal ik zeggen. Want luistert, ik heb praktisch niks niet meer. Dus voor mij is dat een doel eigenlijk. En ik ben tevreden als ik dat doe. (...) Ik schilder dan, voor iemand bepaald, voor die persoon. Dat zijn klein dingetjes, maar die maken mij happy ook."*

De net besproken gevoelens kunnen als volgt verklaard worden: men blijkt tot iets in staat te zijn waarvan men eerder dacht het niet te kunnen. **E6** vertelt: *"Moi, j'ai côtoyé des gens ici à Pacheco,*

et vraiment, on sentait qu'ils étaient heureux, qu'ils arrivaient de ce qu'ils voulaient faire. Ils disaient : "Ah, tiens, je suis étonné, comment j'ai pu...". De ateliers zorgen dus voor een aangename confrontatie met en verbazing over verborgen competenties. Er wordt eveneens omschreven hoe sommigen na opname wegens ouderdom of een psychiatrische problematiek in de ateliers opnieuw hun eigenwaarde terugvinden.

3.1.3 Afleiding

Een volgend aspect dat vaak aangehaald werd is de kans die de ateliers bieden om 'eens aan iets anders te denken'. Dit houdt eerst en vooral in dat zorgen en negatieve gedachten naar de achtergrond verdwijnen, aangezien men zich volledig op zijn werk moet concentreren: *"Ca me change d'idées. En dessinant, je pense plus à rien. Et on n'a pas des idées noires quand on est occupé; des idées de solitude, de demander de ce que je fais ici, de trouver le temps très long."* (I8). Dit geldt vooral voor het moment zelf, maar sommigen stellen ook er mee bezig te zijn als men niet in de ateliers is: *"Dat gaat gemakkelijk, en ik moet niet veel inspanningen doen. Dat komt vanzelf. Dat werkt hier (wijst naar hoofd), en dan 's avonds, dan kijk ik, dan begint dat in mijn hoofd al: dat gaat in het rood, dat in het wit, ..."* (I1).

Bij sommige respondenten gaat het niet enkel om het (tijdelijk) vergeten van bepaalde gedachten. E6 omschrijft dit treffend: *"Alors, je regarde avec ma lampe que j'ai mes ombres et pendant une heure, je suis cool, cool, cool. Et là, je suis plongée... Oui, parce que quand je dessine, je suis dans mon propre univers. Je n'écoute plus les autres. Je suis avec mon dessin, et parfois on me dit : "Tu es dans la lune?"*. Deze ervaringen gaan dus nog net iets verder: men verklaart immers in een eigen wereld terecht te komen, als een soort vlucht uit de realiteit.

Ten slotte wijzen enkele deelnemers er op dat de ateliers aanzetten tot nadenken, zoals I3 beweert: *"Dat is tegen ziekten ook, hé, tegen de Alzheimerziekte. Absoluut! Alles werkt in de hoofd. Stimuler! En dat maakt veel, veel gedacht!"*. Er zouden dan ook nieuwe ideeën en perspectieven in het leven ontstaan: *"Mijn gedachten gaan misschien een andere loop hebben, dat ik dingen ga denken en zien, die ik anders niet... Ja, wat ge al de tijd doet en wat ge al gedaan hebt, al zo lang, en dat ge nu met iets anders voor de pinnen gaat komen die u misschien op een ander spoor gaat zetten, dat ge het leven langs een andere kant kunt gaan bekijken ook, hé."* (I4).

3.1.4 Ontspanning

De ateliers vormen niet alleen een afleiding, maar staan voor enkele deelnemers ook gelijk aan ontspanning. Hieronder kan enerzijds begrepen worden dat men letterlijk ont-spant, door een activiteit te doen die men graag doet. *"Welnu, als ik thuis ben, en ik wil wat verstrooiing, ik zie dat ik gemakkelijker ga naar dingen die wij nog geleerd hebben bij Veerle, omdat dat creatieve, dat loslaten, voor mij echt een ontspanning is."* (E5). Men wordt er als het ware rustig van. I8 getuigt: *"Oh, un divertissement ! Ca calme les nerves. Parce que je m'occupe les mains et l'esprit!"*. Anderzijds verwijst men naar het feit dat er in de ateliers ook gelachen kan worden.

Tot slot van dit onderdeel worden nog een aantal algemene citaten weergegeven die moeilijk te plaatsen zijn. Het gaat om gevoelens die men verder niet kon uitleggen, maar die wel een positief welbevinden doen vermoeden: *"Ici, il y a une bonne ambiance. Ici, il y a quelque chose. Je suis heureuse, moi, je veux dire par l'académie et Pacheco; ma vie!"* (E6). Ook bij I3 vinden we een

indicatie van welzijn, op verschillende vlakken: "Voor de mensen die komt in de forum, dat is nog beter als een pilleke! En de docteur, en "Huhuhuhu", hoesten en zo. Ah nee, het is beter als ene apotheek. Dat is zeker. (...) Awel, dat is psychoanalyse!".

3.2. Artistieke aspecten

De artistieke component blijkt een tweede belangrijk onderdeel te zijn van de betekenis die men aan de ateliers toekent.

3.2.1 Voorkeur voor creatieve activiteiten

Uit de interviews blijkt dat er, vaak van jongs af aan, een interesse voor creatief bezig zijn aanwezig is bij enkele deelnemers. De vorm waardoor dit tot uiting komt verschilt van persoon tot persoon. **17** bijvoorbeeld vertelt over zijn passie voor tekenen: "*Moi, j'ai toujours aimé dessiner depuis j'étais tout petit, et pour moi, c'est une très grande joie. C'est de ma nature. Pour moi, c'est une passion. La chose que j'aime le plus du monde, c'est ça, quoi.*" Men heeft een specifieke voorkeur voor artistieke activiteiten, en de ateliers bieden dan ook een bevredigend antwoord. Sommige respondenten zien creativiteit zelfs als iets noodzakelijk en natuurlijk, dat bij elk individu aanwezig is. **16** licht dit toe: "*Bon, je vais dire que Van Gogh était une grande artiste. Il était le fils de pasteur. Il y a des dessins en Lascaux et tout ça, ils sont vraiment extraordinaires! Et puis, il y a des hiéroglyphes et tout ça. Ce n'est pas trouvé comme ça, hein.*" Men vindt deelname aan artistieke ateliers m.a.w. vanzelfsprekend en mogelijk voor iedereen.

3.2.2 Creativiteit ontwikkelen

Een aantal personen stelt dat de drang en het potentieel dat van nature aanwezig is, verder ontwikkeld moet worden, o.a. om zichzelf te ontplooiën. Een zeer beeldende omschrijving hiervan vinden we bij **E5**: "*Ik vind het vooral heel belangrijk dat het creatieve in mij meer gelegenheid krijgt om... ja, te worden wat het eigenlijk is, hé. En dat geeft wel voldoening, zo van wegen die ge nooit gegaan hebt, van die niet alleen te beginnen, maar onder begeleiding verder zetten. Het bronneke dat er zit van creativiteit, heeft nu gelegenheid gekregen om een beekje te worden. En dus, wat er in het diepste van de mens zit, dat vraagt toch naar ontplooiing.*" Ook andere deelnemers benadrukken dat het om een proces gaat.

3.2.3 Artistieke technieken (bij)leren

De ontplooiing van creatieve capaciteiten wordt mogelijk gemaakt door het cursusgewijs bijleren van verschillende technieken. Basisvaardigheden komen hier aan bod: "*Meneer Piquet heeft mij leren tekenen. En als ik het gelaten had, dan was ik al blij dat ik de kleuren kon mengen. Een appel kon ik al niet de kleur van een appel geven en zo. En dan zijt ge tevreden dat ge dat ook kunt doen.*" (**12**). Maar o.a. **17** geeft aan dat ook gevorderden hier hun gading vinden: "*Par exemple, on a fait sérigraphie. C'est une nouvelle technique que j'apprends. Donc, c'est encore une fois une chose qui est gai dans les ateliers: on apprend des nouvelles choses, que j'ignorais complètement.*" Vele respondenten vermelden dus dat men in de ateliers tekentechnisch vooruitgang kan boeken, waardoor men niet steeds op dezelfde wijze te werk hoeft te gaan. Ook beschrijven een aantal deelnemers het ontstaan van nieuwe interesses door toedoen van de ateliers. "*Veerle is de laatste jaren nog al veel beginnen werken rond hedendaagse schilders. Klee,*

Haring, zo enkele van die... Ik zou nooit gaan kijken zijn vroeger naar moderne kunst, maar nu wel." (E5).

3.2.4 Vrijblijvendheid

Vele respondenten gaan dieper in op de ongedwongen sfeer tijdens de ateliers. Hoewel men hier net als op school of in een academie iets leert, wordt benadrukt dat elke verdere vergelijking mank loopt. Volgende citaten maken duidelijk waar de verschillen precies liggen en waarom men deze aanpak apprecieert.

Een eerste groot verschil met de werkwijze van de academie, is het feit dat niemand verplicht is op geregelde tijdstippen deel te nemen. *"Je viens quand je veux, et ici, ce qui est bien, il n'y a pas de craintes. On n'est pas obligé de venir à 14h jusqu'à 16h. Si on a quelque chose, on s'excuse, et puis on sort et il n'y a pas de problème. Et ça c'est bien, de permettre aux gens de faire comme ils veulent. Parce que, dans la vie, il y a beaucoup de contraintes, le travail, de la maison, les enfants, mais ici, on peut faire ce qu'on veut." (E8).* Wie aanwezig is in de ateliers, is er dus uit vrije wil. Ook inhoudelijk is er volgens de forumbezoekers absoluut geen sprake van enige dwang. Er wordt rond bepaalde thema's gewerkt, maar deze mogen in alle vrijheid ingevuld worden en er is zeker ruimte voor inspraak. Net als vele anderen wijst **E5** heel specifiek op het verschil met andere artistieke leeromgevingen: *"Ja, niet zo... strikt, zoals in een klas, hé. Ik hoor dat het er soms nogal streng aan toegaat in een academie. Maar Veerle was echt ook aanmoedigend, en liet u uw eigen weg gaan met kleuren die ge zelf kiest. Ja, dat heb ik het meest gewaardeerd in de groep. Het onderwerp is er, ge doet het, maar zoals ge het zelf wat ziet en verlangt. (...) Ik vergelijk dat ook een beetje met mijn laatste jaren in Kongo. Eigenlijk moeten we de mensen zelf aanmoedigen in wat zij kunnen, een ruggensteun zijn, maar we mogen het niet doen in hun plaats." **E6** heeft wel al ervaring met lessen in de academie; deze respondent bevestigt het net beschreven beeld.*

Het feit dat noch aanwezigheid noch opdrachten verplicht zijn, lijkt voor motivatie te zorgen. Dit wordt bijvoorbeeld weerspiegeld in de houding van de deelnemers: *"Wat ze nu doen, dat interesseert me niet. Maar als ik naar hier kom, zal ik ook proberen mee te doen, verstaat ge. Ik ben gekomen, en ze hebben een papier gegeven, en ik ben begonnen, dus bon. Ik denk dat iedereen overeenkomt met iedereen, in elk geval. Anders komt ge hier niet, hé." (E2).* Ook de sfeer kan als een vertaling gezien worden van de vrijblijvende aanpak die in de Pact Ateliers gehanteerd wordt. **E1** omschrijft deze als volgt: *"Da's gezellig, hé. Ja, dat iedereen zijn best doet om iets leuks te doen, Iedereen doet zijn best om vriendelijk te zijn."* Andere respondenten wijzen eveneens op de werklust van de atelierbezoekers.

3.3 Sociale aspecten

In dit onderdeel wordt duidelijk wat het sociale aspect van de artistieke ateliers inhoudt. Naast ontmoeting komen ook andere invullingen van dit begrip aan bod en duiden we zo de betekenis die in de interviews aan het begrip 'sociaal' toegekend wordt. Ook beschrijven we welke relatie de

respondenten zien tussen de ateliers en enerzijds verschillende culturen en sociale klassen, anderzijds de omliggende wijk.

3.3.1 Ontmoetingsplaats

Om te beginnen beschouwen de meeste respondenten de ateliers als een gelegenheid om sociaal contact te hebben, ongeacht de inhoud ervan, en zo isolement te vermijden. **E6** wijst op deze nood: *"En fait, sortir un peu de son chez-soi. Il y a de ces gens, ils viennent pour dessiner, mais ils ont ce besoin d'avoir un rencontre, ça je vois autour de moi. Il y a des personnes, je crois, qui a la solitude qui se fait."* Hoe complex het idee 'ontmoeting' echter is, blijkt uit de woorden van **E4**. Eerst stelt deze deelnemer: *"En het is ook een gelegenheid om een paar mensen te ontmoeten. Je moet toch niet altijd zo op je eigen blijven wonen ook niet, hé, of leven tenminste."* Later blijkt wat dit precies om het lijf heeft: *"Maar wij hebben eigenlijk niet veel contact, met niemand, hoor. Ik weet niet veel over die mensen. Maar ik blijf ook niet gewoon thuis zitten. Ik kom mensen tegen in de metro. Ik zeg niet dat ik daarom met die mensen praat, maar ik zie tenminste mensen, andere mensen dan moest ik thuis blijven zitten. Ja, dan hebt ge toch een zeker... ik zeg niet echt contact, maar je komt soms iemand tegen die glimlacht."* Deze behoefte geldt eveneens voor enkele internen van een gesloten afdeling, die aangeven ook andere mensen dan personeel of kamergenoten te willen ontmoeten. *"Ben, c'est à dire qu'on pourrait se considérer comme coupé du monde ici. On est comme un religieux dans son couvent. (...) Par rapport au positif, il n'y a pas des aspects négatifs aux ateliers: on voit des personnes, on se réunit, on se discute. L'impression totale, c'est positive, parce qu'on sort d'isolement et d'oisiveté."* (**16**).

3.3.2 Inhoud van 'sociaal' contact

Uit de interviews kwamen tegenstrijdige uitspraken naar voor: wat sociale contacten precies inhouden, de gewenste diepgang ervan en hoe ze gepercipieerd worden, verschilt van respondent tot respondent. Toch was het mogelijk uit alle antwoorden enkele duidelijke omschrijvingen te onderscheiden en te groeperen.

De kans om mensen te 'zien', zoals hierboven besproken, mag vrij letterlijk genomen worden. Sommige respondenten wijzen er op dat tijdens de ateliers weinig tot niet met elkaar gesproken wordt: *"Eigenlijk wordt er niet veel gebabbeld. Iedereen is heel druk bezig met wat hij te doen heeft, hé, nadenken. Ja, gewoon, goeiendag zeggen, en afscheid nemen. En als we koffie drinken, de suiker doorgeven. Voor mij is dat goed!"* Zoals **E4** dus al aangeeft, wordt dit toch niet als storend ervaren; elke deelnemer gaat volledig op in hetgeen waar hij mee bezig is: *"Chacun est occupé à remplir sa feuille, pas avec les autres, hein."* (**18**). Er wordt bovendien opgemerkt dat er verder geen behoefte (meer) is aan uitgebreide conversaties. Enkele deelnemers komen trouwens juist deze stilte opzoeken. **E1** heeft er, wat hen betreft, volgende verklaring voor: *"Er wordt ook nooit naar het verleden gevraagd, dat ze daar niet beginnen met persoonlijke vragen! Zo was er ook eens een die hier kwam lesgeven, en die stelde maar vragen aan de mensen, maar dat is hier echt taboe! En dat is gegrond ook: die mensen hoeven hun verleden niet te vertellen. (...) Die hebben dat al 100000 keren moeten doen, voor hun papieren wat in orde te krijgen... Oh ja, die mannen kunnen dat niet: ze zijn altijd op de vlucht voor zichzelf en ze zijn op iedereen kwaad. Omdat ze met zichzelf niet kunnen geconfronteerd worden, hé."*

Voor andere respondenten lijkt de sociale component zich dan weer in een goede verstandhouding te vertalen. Men ervaart een aangename sfeer, precies door de combinatie van verschillende factoren zoals o.a. naar mekaars problemen luisteren, afwezigheid van vooroordelen, ... **E5** vertelt bijvoorbeeld: *"En ook, dat is voor mij een groot ding, dat er niet geroddeld wordt. Dat is nogal... zeker bij oudere mensen, als ze bij elkaar zitten... Dat vind ik één van de positieve gegevens van die namiddagen."* We onderscheiden uitspraken zoals enerzijds: *"Ik ontmoet mensen, zonder te babbelen, niet te veel te zeggen. Maar ik heb toch een sfeer."* (**I1**) en anderzijds: *"Il y a tout un ensemble: il y a les gens qu'on voit, la personne qui dirige que j'aime bien, ... Donc, le contact avec les gens directs se passe bien, les gens qui dessinent et la personne qui nous guide. C'est pour ça, je viens, parce que ça me plaît bien. Si quelqu'un a un petit problème, on en parle. On essaie d'être attentif aux autres. Voilà, sur le plan humain, c'est intéressant. Non, il y a une bonne entente."* (**E8**). Hoewel sommige respondenten dus aanvankelijk beweerden slechts beperkte tot geen conversaties te hebben, bleek uit de loop van de interviews dat dit met een korreltje zout genomen moet worden. Een ander voorbeeld: *"On arrive, on s'embrasse tout, on commence à se raconter: "Comment ça va? Qu'est-ce qui s'est passé?". (...) On papotte et on parle, je ne sais pas, on s'intéresse à eux! Comme on les voit chaque semaine, on a des choses à se dire, hein."* (**E9**). Uit de antwoorden op de vraag over het verloop van de ateliers, werd duidelijk dat men een onderscheid maakt tussen het moment dat men geconcentreerd aan het werk is, en andere momenten waarop dit niet het geval is. *"Quand je travaille, je n'aime pas beaucoup parler, j'aime bien être tranquille: je suis occupée, je me concentre, c'est ça que je fais. Non, c'est difficile, on peut pas faire les deux. Mais alors, il y a un moment pour tout, quoi. D'un autre côté, bon, c'était bien que le travail se relâche, oui. Parce que ça permet peut-être de plus parler avec les autres, de discuter de ce qu'on faisait,..."* (**E8**). Dit kan er op wijzen dat het artistieke prioritair is, maar contact in vrije momenten erg geapprecieerd wordt. Dan is er tijd om bij te praten en komen allerhande onderwerpen uit het dagelijkse leven aan bod. Men vindt het op zijn minst aangenaam om van mening te wisselen; dit geeft de mogelijkheid andere deelnemers een goed gevoel te geven en men leert elkaar beter kennen. 1 deelnemer beschouwt communicatie zelfs als essentieel voor het welzijn van iedereen en stelt dat een gebrek hieraan voor problemen zorgt.

3.3.3 Relatie tussen het artistieke en het sociale

Communicatie is een goede factor om de verhouding tussen creatie en contact in dit sociaal-artistieke project weer te geven. Hieronder komen zowel de betekenis van het artistieke voor het sociale, als de weerslag hiervan op de creativiteit van de deelnemers aan bod.

Kunst als gespreksonderwerp

Vele respondenten omschrijven hoe artistieke onderwerpen aanleiding kunnen geven tot conversaties. Niet alleen worden thema's genoemd als het onderwerp van het schilderij, gebruikte techniek en het verbeteren daarvan, maar ook algemener kunnen eerdere ervaringen op creatief gebied en gebeurtenissen die hiermee samenhangen, bijvoorbeeld museumbezoek, voor gespreksstof zorgen. Opmerkelijk is dat enkele deelnemers benadrukken dat er uitsluitend over kunst gepraat wordt. **I7** verklaart: *"Non, c'est l'occasion de parler d'autres choses que tous les soucis qu'on a à Pacheco. Ici, on parle uniquement d'art... On parle juste de ce qu'on fait, hein. De*

Pacheco, du forum même, ce n'est pas beaucoup de notre vie privée. C'est un peu normal, il faut respecter. La vie privée en fond, ça ne regarde personne." Mogelijk geldt dit vooral voor personen die een bewogen verleden achter de rug hebben, en verkiezen om dit niet met andere deelnemers te delen. Het staat erg in contrast met antwoorden als die van bijvoorbeeld respondent E9 in vorig punt.

Kunst als expressiemiddel

Artistieke mediums worden door de bevroagde deelnemers gezien als een mogelijkheid om zichzelf uit te drukken, en zo het onzegbare aan anderen mee te delen: "*Ca permet de s'exprimer autrement que par la parole*" (E8). Sommige respondenten, zoals E6, spreken in dit verband van een bevrijding: "*Dans la création, que ça peut être dans la peinture ou dans l'argile, c'est... pouvoir pas le dire, le raconter à quelqu'un d'autre. Et bien, on l'exprime dans ce qu'on fait. Ca libère le poids qu'on a à l'intérieur de soi-même. Et puis, quand je reviens à la maison, mon dieu, la vie, elle reprend... beaucoup plus légère! Donc, ce sont des petites choses, qui restent ici à l'intérieur et par le dessin, par faire ça, hop, ça explose et ça sort...*".

Anderen hebben het juist over het realiseren van dromen en verlangens. "*Et j'étais très heureux, parce que ça me permet de vivre dans l'imaginaire. Et ça me permet aussi de mettre en papier ce que je pense, et mes désires, mes rêves. J'aime voyager, j'aime bien dessiner, j'aime beaucoup la mer. Et c'est pourquoi mes dessins s'agissent souvent sur la plage et les dunes, les bateaux. Alors, c'est une façon de concrétiser mes rêves, comme j'y étais...*" (I7). Men benadrukt dan ook sterk de verschillen in individuele vormgeving; kunst zorgt telkens voor een uitdrukking van eigen emoties. Volgende opmerking in het bijzonder toont aan wat kunst voor communicatie kan betekenen: "*Vorige week heeft den andere op zijn eentje gezeten, en het compleet anders gedaan, en halfweg... is hij weg! Ja, dat zijn mensen die niet kunnen contact leggen en zo, en voor wie het moeilijk is, hé.*" (E1).

Vele uitspraken duiden erop dat men de raad van andere deelnemers erg apprecieert. In dit opzicht is het sociale aspect van de ateliers volgens de bevroagde respondenten een meerwaarde. I5 wijst op het contrast met enkel individueel creatief bezig zijn: "*On se donnait notre point de vue. Si je faisais quelque chose, j'ai demandé: "Qu'est-ce que vous pensez de ce que j'ai fait? Est-ce que je dois l'améliorer ou pas, etcetera?" C'est intéressant! Parce que je ne suis pas infaillible. Et une autre personne, il faut avoir des idées mieux que moi.*" Er wordt aangehaald dat het wisselen van gedachten over eigen werk voor nieuwe ideeën kan zorgen, zonder daarom simpelweg te kopiëren, en men terug op het juiste spoor gezet wordt bij problemen. "*J'aime de savoir des critiques de gens, que ce soit les critiques positives ou négatives, ça n'importe. J'aime bien le contact humain, en fait, si je suis occupé à me fourvoyer complètement, ou si ce que je fais c'est intéressant ou il est possible que ça vaut la peine, que je débloque ...*" (I7). Men geeft ook aan dat inspiratie opdoen eveneens mogelijk is zonder dat er een woord aan te pas komt; andere werken bieden de kans om verschillende uitdrukkingwijzen waar te nemen.

3.3.4 Sociaal-culturele diversiteit

Niet alleen de inhoud van ontmoeting, maar ook wie men ontmoet in het forum blijkt een rol te spelen in de betekenisgeving. Wat de deelnemersgroep betreft, vermelden zowat alle respondenten

een grote verscheidenheid in samenstelling. In de ateliers zijn zowel patiënten van Pacheco als deelnemers van buitenaf terug te vinden, afkomstig uit verschillende sociale milieus, met uiteenlopende opleidingen en nationaliteiten. Deze diversiteit wordt als iets vanzelfsprekend beschouwd, al dan niet vanuit altruïstische overwegingen: *"Côtayer d'autres gens de tous les milieux, je trouve que c'est une nécessité. Et puis, je trouve que chacun a droit à sa place quelque part. Il ne faut pas toujours se sentir culpabilisé ou de dire de l'autre, il a plus dans sa poche, ou l'autre, qu'il est mieux habillé que moi. Il faut essayer de faire des trucs ensemble."* (E6). Vele respondenten staan hier bovendien overwegend positief tegenover: men beschouwt het als een kans om het 'andere' te ontdekken.

Er wordt verder opgemerkt dat ondanks de confrontatie van sterk verschillende individuen, dit niet tot problemen leidt. Integendeel, de respondenten verklaren dat men elkaar juist beter leert kennen en appreciëren. E6 licht toe dat dit in twee richtingen werkt: enerzijds komen mensen van diverse milieus elkaar tegen in de ateliers, wat in het dagelijkse leven niet zo snel zou gebeuren omwille van hun verschillende achtergrond. Anderzijds houdt dit ook de kennismaking met (de capaciteiten van) residenten in: *"Je trouve que c'est bien que ceux qui viennent de l'extérieur acceptent ces gens. Ils peuvent voir que ces gens-là, ils sont encore capables de faire quelque chose, même si on a des problèmes de santé. En fait, il y a toute une richesse qui se crée comme ça entre l'une ou l'autre."* Wel blijkt dat er voor bepaalde deelnemers een specifieke aanpak vereist is... *"Als ge de mensen ziet van hier in Pacheco... Men probeert die op hun gemak te zetten. En ik zie dat Robert daarvoor tekeningen maakt, die ze kunnen kleuren, maar ook met aanwijzingen. Dus hij helpt ze, maar hij laat ze wel hun gang gaan. Ik heb het gevoel dat zij zich daar goed bij voelen, en ja, hun mogelijkheden zijn ook veel meer beperkt dan de onze. En mensen die het psychisch wat moeilijker hebben, die worden niet aan hun lot overgelaten, maar ook niet betutteld. Dat vind ik wel goed. Ik werk als vrijwilliger bij daklozen, hé, en er zijn hier een paar van die mensen die langs die circuit hier terecht gekomen zijn. Als ze blijven komen, wil dat wel wat zeggen, want ik zie het geen dakloze lang uithouden waar hij zich niet goed voelt."* (E5).

2 soorten respondenten noemen de sociaal-culturele diversiteit zelfs een van de voornaamste beweegredenen om naar de ateliers te komen. Het gaat dan vooral om de confrontatie met personen waar men normaliter niet of weinig mee in contact komt. Enerzijds verklaren enkele respondenten uit een hogere sociale klasse dat ze bewust andere milieus opzoeken. Dit kan een christelijk geïnspireerde actie zijn, of eerder een soort vlucht van de eigen sociale klasse, zoals E10 aangeeft: *"Un convivialité excellente, quoi! Parce que les gens sont bien. En passant par ici, on vous met un peu à votre niveau, voyant des gens très malades. J'ai fait d'autres ateliers, avec des gens très bien, de bonne société, très bien habillés, et ça je n'aime pas. Je peux m'habiller aussi quoi, mais je n'aime pas cette ambiance là quand on méprise des gens qui ne sont pas de votre milieu, quoi. Et ici: non. Moi, j'aime bien tous les décalages de choses."* Anderzijds zijn de ateliers voor internen van een gesloten afdeling een van de weinige mogelijkheden om met de buitenwereld in contact te komen. I7 legt een knelpunt bloot, dat bij de beschrijving van de leefwereld van residenten nog uitgebreid aan bod zal komen: *"Les personnes qui viennent de l'extérieur, ils sont très contents de venir, ils viennent régulièrement. C'est enrichissant pour*

Pacheco, qu'on ne soit pas toujours en vase clos. En fait, on a très peu de liberté ici. Mais quand on voit les gens ici, on se sent la liberté."

3.3.5 Wijkbetrokkenheid

De sociale contacten met de buurtbewoners uit de wijk rond Pacheco, blijken zowel voor internen als externen beperkt tot onbestaande te zijn: *"Alors, on vit dans ce quartier. Mais on vit un peu comme des robinsons, sur une île isolée comme ça. Alors, plutôt une fusion avec les gens de quartier, ce serait terriblement chouette."* (I7). Externe deelnemers komen meestal uit een compleet andere wijk en residenten die het atelier bezoeken verblijven ofwel in een gesloten afdeling of komen door een omslachtige en strikte regelgeving weinig buiten. Volgens de meeste respondenten nemen er geen mensen uit de wijk deel aan de ateliers, anderen zeggen niet op de hoogte te zijn van de woonplaats van andere deelnemers en kunnen hier dus niet met zekerheid op antwoorden. De enige indicatie dat er contact is met buurtbewoners, is de vermelding van een wijkfeest waar de resultaten van de ateliers tentoongesteld worden. Deze opendeurdag wordt aangeduid als een mogelijkheid tot kennismaking, zowel met de werking als met de personen die eraan deelnemen. E6 vertelt hierover: *"Il y en a beaucoup qui connaissent pas, qui sont étonnés qu'il y a des ateliers ici, hein. Ils disent: "Oui, c'est pour les malades". Mais quand je leur dis qu'il y a des gens d'extérieur qu'ils viennent, ils sont tout à fait envahis. Oui, parce que pour eux, c'est un hôpital, hein. Mais c'est pour ça que les portes ouvertes, ils sont bien."*

3.4 Rol en kenmerken van de begeleiding

Doorheen de verschillende interviews kwam een nieuw onderwerp bovendrijven dat niet specifiek in de topiclijst opgenomen was. Zowat alle respondenten gaven aan welke rol de begeleiding in de ateliers speelt en wat dit precies voor hen betekent.

3.4.1 Aanwezigheid van begeleiding

Eerst en vooral blijkt het feit dat er begeleiding is belangrijk, zoals ook E3 aangeeft: *"Dat is natuurlijk nog altijd nodig. Dat kan ik toch eigenlijk nog niet missen, hoor. Ik doe het nog maar een jaar, hé. Dus ik heb nog geen ervaring genoeg."* Enkel een lokaal en materiaal te beschikking stellen is niet voldoende: een persoon die een zekere richting aangeeft is nodig en wordt naar waarde geschat. E7 geeft een voorbeeld: *"Avec Veerle, c'était très dirigé. Ça ne me dérange pas! Parce que la personne qui dirige, elle a quelque chose en tête, quelque chose que je ne connais pas. Et comme ça, je découvre du nouveau. Donc, j'y vais. Et bon, on réalise, on fait ce qu'elle demande. Et à partir de là, moi, mon imagination continue. C'est que la personne qui donne des directives, permet à celui qui écoute –c'est comme à l'école- d'ouvrir son esprit."*

3.4.2 Inhoud van begeleiding

Begeleiding houdt op de eerste plaats het aanleren van artistieke vaardigheden in. Kennis op inhoudelijk vlak wordt dus geapprecieerd; vele respondenten vermelden de expertise van specifieke begeleiders. *"Robert, il dessine extensivement et sur une façon superbe. Il faisait ces études à Paris, entre autres. C'est un homme très intéressant. Parce que, il donne toute sortes de trucs pour dessiner, il donne des idées et des moyens techniques précis, qu'on n'en pense pas, que lui a appris pendant ses études et pendant sa vie."* (I7). Een groot aantal respondenten komt

immers om iets bij te leren: zowel nieuwe technieken als het verfijnen of ontwikkelen van eigen stijl. Maar precies de wijze waarop een begeleider zijn kennis overbrengt, blijkt van cruciaal belang te zijn. Op de vraag waarom men deelneemt aan de ateliers, volgde immers telkens een uitgebreide beschrijving van de begeleiding. Op één uitzondering na, dichten de respondenten deze uitsluitend positieve eigenschappen toe. Woorden als charmant, sympathiek, enthousiast, spontaan, ... beschrijven een bepaalde persoonlijkheid en blijken nauw verwant te zijn aan de manier van werken van de huidige begeleiders. Men wijst erop dat de beschikbare hulp nooit wordt opgedrongen; men wordt eerder aangemoedigd en gemotiveerd bij het ontwikkelen van eigen creatieve ideeën. Vele respondenten beschrijven hoe er door dit warm onthaal geen onderscheid gemaakt wordt tussen de verschillende sociale niveaus: *"Carine est très gentille, parce qu'on bavarde avec elle comme si on la connaissait depuis des années; elle raconte une histoire, on raconte une histoire, qu'est-ce qu'on a fait cette semaine, ... Il y a un autre monsieur qui, lui aussi, est très gentil. Robert, il est adorable, il parle à des gens plus âgées comme "Bonjour, ma princesse", et il vous embrasse et tout ça. Il y a une très belle ambiance."* Dit alles getuigt volgens de respondenten ook van bekwaamheid om met mensen om te gaan en van een interesse in de persoon van deelnemer zelf.

3.4.3 Gebrek aan continuïteit

Spontaan vermelden een aantal deelnemers moeilijkheden in verband met de begeleiding op maandag. Het afgelopen jaar werd er vervanging gezocht; dit is echter niet vlekkeloos verlopen. Men ervaart deze gebeurtenissen dan ook eerder negatief, omwille van uiteenlopende redenen. Hoewel er sinds kort opnieuw een vaste begeleidster is, komt deze vaak niet opdagen. Ook vallen de aangeboden thema's vaak niet in de smaak, en is er door de beschreven omstandigheden gebrek aan een rode draad doorheen de ateliers. Ten slotte wordt ook gewezen op het feit dat nieuwe begeleiders onvoldoende op de hoogte zijn van de achtergrond van de deelnemers. **E1** wijst op de invloed hiervan op de omgang met dergelijke mensen en benadrukt dan ook dat een soort vorming of op zijn minst een introductiegesprek in de toekomst geen overbodige luxe zou zijn: *"Dit jaar zijn het altijd maar anderen geweest, eer ze dat een klein beetje snappen... Ik vind dat een beetje jammer, dat ze niet geïntroduceerd zijn in de heterogeniteit van de groep. De leerkracht mag zich op ons richten, maar voor die anderen is dat dat ze eens ne mens zien, dat ze eens persoonlijk aangesproken worden, dat ze 's morgens als ze wakker worden een doel hebben om naar toe te komen. Ze zouden beter moeten voorgelicht zijn, zodanig dat ze daar niet beginnen met persoonlijke vragen, want zoiets moet ge aan hem allemaal niet vragen hoor!".* Daarenboven worden mogelijke gevolgen hiervan besproken: *"Een paar weken geleden, als die mevrouw hier pas was, stelde ons hier van alles voor, en dat er 2 van ons 4 zegden: "Dan kom ik niet meer!". Ik was nog wel enthousiast, maar dan dacht ik, ja, dan stopt het maar. Dat hangt van de leerkracht af. Ah ja, als die geen interessante dingen geeft, of als die niet naar ons luistert wat we wel willen, en geen rekening houdt met de variëteit, de ontzettende verscheidenheid van mensen dat hier zijn, ja, dan is het zinloos, hé."* (**E1**).

3.5 Randvoorwaarden

Hier volgt nog een korte opsomming van enkele factoren waarvan de bevroegde respondenten aangeven dat ze niet essentieel zijn, maar die toch meespelen in hun motivatie om naar de ateliers te komen.

Een eerste dergelijk aspect is de locatie waar de ateliers plaatsvinden. Men heeft het over een aangename omgeving om creatief bezig te zijn, omwille van de tuin, het gebouw, ... zeker in vergelijking met andere ateliers. Hiernaast worden ook praktische redenen aangehaald: Pacheco is de enige plaats in de buurt waar men kleiateliers aanbiedt, men heeft er een oven om klei te bakken en voor enkele interne respondenten speelt mee dat de afstand tot de academie te ver en te vermoeiend is. 1 deelnemer vertelt naar de ateliers te komen vanuit een fascinatie voor Brussel: *"Ik ben graag in Brussel, dus heeft dat ook een aantrekking. De grootstad. Ik hou van het multiculturele, het opene, ... Alles is hier aanwezig: cultuur, contacten, ook het negatieve, maar... Ik ben een Brussel-freak, en ik zou het niet leuk vinden in een home daar bij mij, dat te gaan doen."* (E1). Verder wordt gewezen op het feit dat deelname aan de ateliers gratis is. Uiteindelijk had men het nog over een laatste element dat niet als doorslaggevend beschouwd wordt, maar toch de moeite waard leek om te vermelden: in de ateliers is koffie en taart aanwezig. *"En we krijgen drinken. Als we aan het werken zijn, krijgt ge een taart, of 'beschuiten' of zoiets, ja. Het is iets fijn."* (I2).

Tot slot van deze bespreking, willen het volgende benadrukken: om de aangehaalde uitspraken van interne respondenten volledig te kunnen plaatsen en begrijpen, is het belangrijk dieper in te gaan op de context waarbinnen ze gedaan zijn. Om dit grondig te kunnen doen, werd er geopteerd dit niet doorheen de verschillende thema's aan bod te laten komen, maar wel apart hier op in te gaan. We verwijzen dan ook naar bijlage 10 hiervoor.

4. Discussie en conclusie

In dit deel leggen we enkele opvallende onderzoeksresultaten langs de gegevens uit het literatuuronderzoek en gaan we over tot interpretatie. Daarna blikken we kritisch terug op het gevoerde onderzoek en komen enkele suggesties voor de toekomst aan bod. We sluiten af met een conclusie.

4.1 Interpretatie

Een eerste reeks onderzoeksresultaten konden samengebracht worden onder de omvangrijke noemer 'psychologische aspecten'. Een toenemend gevoel van zelfwaarde bijvoorbeeld is een onderdeel hiervan dat we meermaals in de literatuur terugvinden (Cohen et al., 2006; Demeyer & Regenmortel, 1998; Doric-Henry, 1997; Matarasso, 1997). Sommige auteurs stellen dat wie succes ervaart op artistiek vlak, gemakkelijker uitdagingen aangaat op andere domeinen (Cohen, 2006; Doric-Henry, 1997; Matarasso, 1997). Dit wordt door onze bevroegde ouderen echter niet vermeld, hoewel zij ook aangeven verrast te zijn over eigen capaciteiten en daardoor hun zelfvertrouwen weten toenemen (Matarasso, 1997). Een mogelijke verklaring hiervoor is dat men wel degelijk het gewonnen zelfvertrouwen op andere vlakken valideert, maar zich hier niet bewust van is of het verband met de artistieke ateliers niet gelegd wordt.

Vervolgens kwam in de literatuurstudie bij de definiëring van het begrip 'sociaal-artistiek' aan bod dat het artistieke in dergelijk project het overwicht kan krijgen. We stellen vast dat vooral de bevroegden die niet in Instituut Pacheco verblijven, omwille van dat aspect deelnemen. Zoals Matarasso (1997) ook vond, wensen onze respondenten hun interesse voor en aanwezigheid van creativiteit verder te ontwikkelen, en is men bijzonder geïnteresseerd in het aanleren van nieuwe technieken. Dit komt slechts gedeeltelijk overeen met de bevindingen van Demeyer en Regenmortel (1998). Ook zij vermelden de net besproken motieven, met dit verschil dat hun onderzoekspopulatie uit mensen bestond die hun creatieve mogelijkheden vaak nog moesten ontdekken en aan wie geleerd werd hoe zich artistiek te uiten. Ons onderzoek betreft beide groepen.

In hoofdstuk 1 maakte een korte schets van de geschiedenis van sociaal-artistieke projecten duidelijk dat reeds sinds hun ontstaan de aanwezigheid van het sociale en sociaal achtergestelde groepen een vereiste is om van dergelijke initiatieven te kunnen spreken. Dit inhoudelijk complexe component kan uitgebreid in literatuur en eigen onderzoeksresultaten teruggevonden worden. Louter in dezelfde ruimte samen zijn met anderen is voor een aantal respondenten blijkbaar al voldoende om van bevredigende sociale contacten te spreken. Men merkt trouwens op dat men geen behoefte (meer) heeft aan relaties met anderen. Dit zou als een illustratie gezien kunnen worden van de hoger besproken *disengagementtheorie*, waarin de wens van ouderen tot afstand nemen en terugtrekking uit de maatschappij centraal staat. Anderzijds wijst een uitspraak als "*Wat ik nu aan sociale contacten heb, dat is voldoende. Awel, hier met de mensen omgaan en creatief bezig zijn.*" (E3), eerder op het feit dat men zich volledig gaat richten op wat al aanwezig was, en kan dus begrepen worden in het licht van de *continuïteitstheorie*.

Ten slotte maakt geen van de gevonden studies die de impact van het sociaal-artistieke bespreekt, melding van onderwerpen als begeleiding of de opgesomde randvoorwaarden.

In de onderzoeksresultaten komen een aantal kenmerken van optimaal ouder worden aan bod. We zien hoe de bevraagde ouderen, ongeacht de aanwezigheid van ziekte, op creatieve wijze vorm geven aan hun persoonlijke ontwikkeling. Ondanks verliezen slagen zij erin zich aan te passen aan hun omgeving en zelfvervulling te verwezenlijken. Op basis van de interviews hebben we echter geen zicht of deze kenmerken enkel voor forumbezoekers gelden. Dit kan een interessante basis vormen voor toekomstig onderzoek. In het volgende punt zijn nog andere suggesties terug te vinden.

4.2 Aanbevelingen

Hier worden een aantal sterke en minder sterke kenmerken van ons onderzoek besproken, telkens gevolgd door de formulering van mogelijke alternatieven.

Eerst willen we, nogmaals, de problematische dataverzameling en de gevolgen hiervan voor het onderzoek benadrukken. Door de moeizame respondentenwerving waren we genoodzaakt beroep te doen op een tolk. Op basis van deze ervaringen durven we aanraden dat bij diepte-interviews interviewer en geïnterviewde over dezelfde moedertaal beschikken. Zo kan vertrouwen ontstaan en verlopen communicatie en interpretatie vlotter. Verder is het nodig de gekozen onderzoeksmethode te evalueren. Om na te gaan wat de Pact Ateliers voor de deelnemers betekenen, bleek inderdaad dat het kwalitatieve diepte-interview een geschikte methode was, maar een kritische reflectie hierover drong zich op en is terug te vinden in bijlage 11. Ten slotte willen we nog aanbevelen om bij verder onderzoek over dit thema telkens op een specifieke categorie deelnemers te focussen, en vanuit die invalshoek het onderzoek te voeren. In deze studie probeerden we de diversiteit –zodat het hoofdkenmerk van elk sociaal-artistiek project- van de Pact Ateliers te erkennen door zowel deelnemers van binnen als buiten Instituut Pacheco te bevragen. In de resultaten werd trouwens een extra onderdeel ingelast dat de leefwereld van interne respondenten schetst. Dit is zeker nodig om hun uitspraken in het juiste perspectief te kunnen zien, maar hier werd dus ook duidelijk dat er behoefte was aan theoretische achtergrond over deze deelpopulatie, vooraleer verdere conclusies te trekken.

Ondanks bovenstaande bedenkingen, kan toch gesteld worden dat we na diepte-interviews met 18 respondenten zicht hebben gekregen op hun beleving van de Pact Ateliers. Het gebruik van kwalitatief onderzoek liet de deelnemers toe eigen definities te formuleren van abstracte begrippen, wat nodig bleek om correcte interpretaties te kunnen maken. De doorvraagtechniek bewees hierbij zijn dienst. Ook werd het gesprek, ondanks het gebruik van een topiclist, zo weinig mogelijk gestuurd. Dit deed een thema naar boven komen dat in de gevonden literatuur nauwelijks geassocieerd werd met de sociaal-artistieke praktijk. De gemaakte suggesties hadden tot hiertoe vooral betrekking op onderzoekopzet en –thema. Maar afronden doen we met een agogische invalshoek, waarbij nagegaan wordt of er aanbevelingen gedaan kunnen worden voor begeleiders, beheerders en beleidsverantwoordelijken die met de thematiek van sociaal-artistieke projecten of hun deelnemers in contact komen. Wat het beleid betreft, kan dit onderzoek weinig aandachtspunten formuleren, maar eventueel –samen met ander onderzoek- een draagvlak creëren voor (verdere) subsidiëring van dergelijke projecten. De grootste boodschap is echter voor het beheer van de Pact Ateliers bestemd, dat volgens de interviews dringend aandacht moet besteden aan de begeleiding.

4.3 Conclusie

Deze masterproef werd aangevat in opdracht van vzw Pact Ateliers en trachtte volgende onderzoeksvraag te beantwoorden: 'Welke betekenis hebben de artistieke fora van Pact Ateliers voor de ouderen die er aan deelnemen?'. Uit de besproken literatuur weerhouden we voor dit besluit 2 vaststellingen: zowel de bestaande sociaal-artistieke projecten, als de huidige groep ouderen in onze samenleving worden gekenmerkt door hun heterogeniteit. Ook de betekenissen die de participanten aan de ateliers toekennen zijn uiteenlopend, maar toch rapporteren we op basis van diepte-interviews met 18 respondenten een aantal opvallende gelijkenissen hierbinnen.

Een eerste reeks aangehaalde thema's doen een impact op psychologisch vlak vermoeden. De fora fungeren als tijdsinvulling, en staan de respondenten toe iets actief te doen en het huis uit te komen. Zij vermelden gevoelens van fierheid over de gemaakte werken, en geven aan zich (opnieuw) nuttig te voelen in de ateliers. Hier kan men doelen verwezenlijken, hoe beperkt ook, en raakt men verwonderd over het eigen kunnen. Hiernaast wordt beschreven dat artistiek bezig zijn een manier is om bepaalde gedachten even te vergeten of zelfs a.h.w. in een andere wereld terecht te komen. Sommigen verklaren zo nieuwe ideeën en perspectieven in het leven te ontdekken. Verder staan de ateliers gelijk aan ontspanning: men doelt hiermee zowel op ontspannen, als op het feit dat er gelachen kan worden.

De bevroegde deelnemers wezen ten tweede op de artistieke betekenis van de Pact Ateliers. Creatieve geesten die hun artistiek potentieel verder willen ontwikkelen vinden er hun gading, maar naar eigen zeggen kunnen ook deelnemers die nooit eerder met kunst bezig waren er technieken aanleren. In tegenstelling tot de academie, waar men eveneens zijn tekentechnische vaardigheden kan aanscherpen, lijkt juist de vrijblijvende sfeer een troef van de ateliers te zijn. De ruimte voor inspraak en de afwezigheid van enige dwang worden erg geapprecieerd en kunnen deels de gemotiveerde houding van de deelnemers verklaren.

Ten derde werd in de interviews de betekenis op 'sociaal' gebied aangekaart. Op basis van de interviews kunnen in dit begrip een aantal gradaties aangebracht worden: dit gaat van fysiek samenzijn in dezelfde ruimte, zonder veel woorden, tot het ontstaan van hechte vriendschappen. De verschillende vormen worden gewaardeerd, maar opvallend is de opmerking dat men tijdens zijn werk zodanig opgeslorpt wordt dat elke vorm van communicatie op dat moment als storend ervaren wordt. Verder onderscheiden we binnen dit thema 3 relaties. Het maken van 'kunst' bevordert communicatie: het blijkt zowel een gespreksonderwerp als alternatief medium te zijn dat expressie vergemakkelijkt. Een andere wisselwerking bij sociaal-artistieke projecten, die in de literatuur naar voren kwam, is verhoogde betrokkenheid van de wijk. Het merendeel van onze respondenten getuigt echter dat contacten met buurtbewoners zo goed als onbestaande zijn. Enkel het jaarlijkse wijkfeest, dat volgens een paar deelnemers de mogelijkheid inhoudt om de werking naar buiten te brengen, wordt in deze context genoemd. We rapporteren daarentegen wel een positieve houding bij de bevroegde ouderen t.o.v. de verscheidenheid in socio-culturele achtergrond van de verschillende deelnemers. Men geeft te kennen dat deze contacten tot een verdere kennismaking en waardering leiden. Bovendien duiden een aantal deelnemers de diversiteit in de fora zelfs als voornaamste reden voor hun participatie aan.

Een laatste aspect kwam nergens voor in de besproken literatuur; toch wezen zowat alle respondenten op de rol van de begeleiding. Deze omvat inhoudelijke en tekentechnische hulp,

maar men laat zich vooral positief uit over het karakter van de begeleiders en de manier waarop zij met de deelnemers omgaan, ongeacht afkomst. Wel wijzen de forumbezoekers op een gebrek aan continuïteit: vooral tijdens de afgelopen maanden signaleerde men problemen zoals afwezigheid, gebrek aan een rode draad doorheen de aangeboden werkthema's en ontoereikende kennis over de deelnemers, wat tot uiting komt in de omgang met bepaalde individuen.

Ten slotte werden er enkele randvoorwaarden opgesomd die niet doorslaggevend zijn, maar door velen genoemd worden als reden tot deelname. Naast financiële en praktische argumenten, gaat het om overwegingen i.v.m. setting en sfeer.

Dit onderzoek had zeker niet de pretentie een theorie op te stellen, maar wilde meer duidelijkheid creëren over wat artistieke ateliers voor ouderen betekenen. Naast de beschrijvende aard van het onderzoek, werden er ook een aantal aanbevelingen geformuleerd. Een reeks suggesties situeren zich vooral op methodologisch vlak. Dringender is echter een nieuw thema dat de respondenten in deze sociaal-artistieke context aanbrachten en dat een signaalfunctie inhoudt: de opmerkingen over de begeleiding van het afgelopen jaar lijken een duidelijk teken voor het beheer van de Pact Ateliers om tot actie over te gaan.

Referentielijst

ATD Vierde Wereld België en de Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (Afdeling Maatschappelijk Welzijn) (1994). *Algemeen Verslag over de Armoede* (1994). Brussel: Koning Boudewijnstichting.

Avlund, K., Damsgaard, M.T., & Holstein, E.E. (1998). Social relations and mortality: an eleven year follow-up study of 70-Year-Old-Men and women in Denmark. *Social Science & Medicine*, 47(5), 635-643.

Baarda, D.B., de Goede, M.P.M., & Teunissen, J. (2005). *Basisboek kwalitatief onderzoek*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff.

Baarda, D.B., de Goede, M.P.M., & Van der Meer-Middelburg, A.G.E. (2005). *Basisboek "Interviewen"*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff.

Baltes, P.B., & Baltes, M.M. (Eds.) (1990). *Successful aging: Perspectives from the behavioral sciences*. New York: Cambridge University Press.

Bertels, E., Verhoeven, S., & Messelis, E. (2005). *Lang zullen ze leren! Educatief werken met ouderen*. Brussel: Socius.

Cardoen, E. (2007). Zinvol en gelukkig ouder worden? In B. Coolsaet, *HOMage* (pp.22-30). Leuven: Van Halewyck.

Caron, B., & Vastesaegeer, T. (2001, Mei). De sociaal-artistieke projecten vormen een hefboom in de verzuurde samenleving. *Momenten* (1), 6-8. Geraadpleegd op 9 Februari, 2008, op <http://www.cultureetdemocratie.be/nl/tekst/publicatie7.pdf>

Cohen, G.D. (2006). Research on creativity and aging: the positive impact of the arts on health and illness. *Generations*, 30(1), 7-15.

Cohen, G.D., Perlstein, S., Chapline, J., Kelly, J., Firth, K.M., & Simmens, S. (2006). The impact of professionally conducted cultural programs on the physical health, mental health and social functioning of older adults. *The Gerontologist*, 46, 726-734.

de Boer, A. (Red.) (2006). *Rapportage ouderen 2006; veranderingen in de levenssituatie en levensloop*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

de Moei, J. (1988). *Thuis in het verzorgingstehuis. Wonen en werken: een wereld van verschil*. Nijkerk: Intro.

- De Witte, N., & Verté, D. (2006). Ouderen en hun participatie aan het maatschappelijk leven.
- Demeyer, B., & Van Pée, K. (2003). *De sociaal-artistieke praktijk in België. Een kwalitatief onderzoek naar methodiekontwikkeling*. Brussel: Kunst en Democratie en HIVA KULeuven. Geraadpleegd op 9 Februari, 2008, op <http://www.cultureetdemocratie.be/nl/tekst/publicatie6.pdf>
- Demeyer, B., & Van Regenmortel, T. (1998). *Cultuurparticipatie: een vergeten recht en bindende kracht in de armoedebestrijding. Een kijk op de ART23*-projecten. Kunstprojecten als hefboom tegen sociale uitsluiting*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Doric-Henry, L. (1997). Pottery art as therapy with elderly nursing home residents. *Art Therapy: Journal of the American Art therapy association*, 14(3), 163-171.
- Duay, D.L., & Bryan, V.C. (2006). Senior adults' perceptions of successful aging. *Educational Gerontology*, 32, 423-445.
- Elias, W. (2006). *Cursus Cultuurbeleid*. Brussel: VUB .
- Engle, P., & Muller, E.F. (1997). A reflection on art therapy and aging. *Art Therapy*, 14(3), 1997, 206-209.
- Fisher, B.J., & Specht, D.K. (1999). Successful Aging and creativity in later life. *Journal of aging Studies*, 13(4), 457-472.
- FOD Economie, Algemene Directie Statistiek (2007). *Dossier Senioren: profiel van de senioren*. Brussel: FOD Economie. Geraadpleegd op 21 december, 2007, op http://www.statbel.fgov.be/press/pr109_fullreport_nl.pdf
- Gibson, G.L. (1994). Make art therapy a reality for the homebound. *The Journal of Long-Term Home Health Care: Pride Institute*, 13(3), 43-47.
- Glass, T.A., et al. (1999). Population based study of social and productive activities as predictors of survival among elderly Americans. *British Medical Journal*, 319, 478-483.
- Haberkost, M., & Dellmann-Jenkins, M. (1996, December). Importance of quality recreation activities for older adults residing in nursing homes: considerations for gerontologists. *Educational Gerontology*, 22(8), 735-746.
- Helsen, Z., & Van Assel, A. (1994). *Groepswerk met ouderen*. Leuven: Acco.
- Janssens, I. (2003). Sociaal-artistiek werk. Een inleiding. In Terzake Cahier, *Kunst(s)maken. Een zoektocht door de vele kamers van het sociaal-artistieke huis aan de hand van toon-, denk- en*

debatmomenten (pp. 4-9). Brussel: De Wakkere Burger, VIBOSO en Kunst en Democratie. Geraadpleegd op 8 Februari, 2008, op <http://www.cultureetdemocratie.be/nl/tekst/publicatie12.pdf>

Johnson, C.M., & Sullivan-Marx, E.M. (2006). Art therapy: Using the creative process for healing and hope among African American older adults. *Geriatric Nursing*, 27(5), 309-316.

Kennett, C.E. (2000). Participation in a creative arts project can foster hope in a hospice day centre. *Palliative Medicine*, 14, 419-425.

Kunst en Democratie (2005). *Recht op cultuur: 10 jaar na het Algemeen Verslag over de Armoede. Discussienota*. In opdracht van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting. Brussel: Kunst en Democratie. Geraadpleegd op 9 Februari, 2008, op <http://www.armoedebestrijding.be/publications/AVA10jaar/CultuurNL.pdf>

Kunstendecreet (2006). Geraadpleegd op 7 Februari, 2008, op http://www.cjsm.vlaanderen.be/cultuur/kunsten/kunstendecreet/documenten/kunstendecreet_01042004.pdf

Laermans, R. (2003). Sociaal-artistiek werk: voor een eindeloze definitiestrijd. In Terzake Cahier, *Kunst(s)maken. Een zoektocht door de vele kamers van het sociaal-artistieke huis aan de hand van toon-, denk- en debatmomenten* (pp. 4-9). Brussel: De Wakkere Burger, VIBOSO en Kunst en Democratie. Geraadpleegd op 8 Februari, 2008, op <http://www.cultureetdemocratie.be/nl/tekst/publicatie12.pdf>

Leye, M. (2004, Juni). Werken buiten de kaders. Sociaal-artistieke projecten: van experiment naar beleid. *Diagoog*, 3(3). Geraadpleegd op 10 Februari, 2008, op http://www.cultureetdemocratie.be/nl/tekst/artikel_diagoog.pdf

Leye, M., & Janssens, I. (2003). *Sociaal-artistieke praktijk. Een interpretatiekader met aanbevelingen voor het beleid en de potentiële initiatiefnemers met operationele criteria voor de selectiecommissie*. Brussel: Kunst en Democratie. Geraadpleegd op 8 Februari, 2008, op <http://www.cultureetdemocratie.be/nl/tekst/publicatie19.pdf>

Leye, M., & Janssens, I. (2005). *De sociaal-artistieke praktijk. Een interpretatiekader*. Brussel: Kunst en Democratie. Geraadpleegd op 10 Februari, 2008, op http://www.demos.be/uploads/tx_bworxebib/De_sociaal-artistieke_praktijk_Een_interpretatiekader_-Marijke_Leye_en_Ivo_Janssens_02.pdf

Marcoen, A., Grommen, R., & Van Ranst, N. (Red.) (2006). *Als de schaduwen langer worden. Psychologische perspectieven op ouder worden en oud zijn*. Leuven: LannooCampus.

Matarasso, F. (1997). *Use or ornament? The social impact of participation in the arts*. Stroud: Comedia.

- Matarasso, F. (2004). Respect: Kunst en de strijd tegen uitsluiting- 25 jaar ervaring in Groot-Brittannië. In A. Cle & L. Mechbal, *Cultuur en sport: nieuwe actieterreinen voor OCMW's* (pp.5-10). Brussel: Kunst en Democratie. Geraadpleegd op 7 Februari, 2008, op <http://www.cultureetdemocratie.be/nl/tekst/publicatie25.pdf>
- Merli, P. (2002). *Evaluating the social impact of participation in arts activities. A critical review of François Matarasso's Use or Ornament?* Geraadpleegd op 5 Februari, 2008, op http://www.culturaldemocracy.net/dl/use_or_ornament_paper.pdf
- Moody, H.R. (1998). *Aging. Concepts and controversies*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Noice, H., Noice, T., & Staines, G. (2004). A short-term intervention to enhance cognitive and affective functioning in older adults. *Journal of Aging and Health*, 16, 562-585.
- Perry, R.C. (2000, November). Drawing from within. Art therapy can speak for –and heal– your residents. *Contemporary Longterm Care*, 23(11), 22-25.
- Reestman, K. (2005). *Leeftijd en levensloop*. Budel: DAMON.
- Richardson, J. (1991). Fine arts for elders: a community college comes to long-term-care institutions. *Generations*, 15(2), 51-52.
- Rigault, P. (1998, May). Art therapy and aging in an institution. *Soins Psychiatriques*, (196), 13-15.
- Schoenmaekers, D., & Breda, J. (2004). *Senioren onder de loep: in hun hemd gezet of naar waarde geschat? Het sociaal-wetenschappelijk onderzoek over ouderen in Vlaanderen tussen 1990 en 2003*. Antwerpen: Steunpunt Gelijke Kansenbeleid.
- Shore, A. (1997). Promoting wisdom: The role of art therapy in geriatric settings. *Art therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 14(3), 172-177.
- Smolenaars, E. (1999). *Plusminus vijftig. De sociale diversiteit van pensioengerechtigde leeftijden en 'ouderdom'*. Utrecht: Lemma.
- Spaniol, S. (1997). Art therapy with older adults: challenging myths, building competencies. *Art Therapy*, 14(3), 158-160.
- STOHO (Studiecentrum Open Hoger Onderwijs) (1996). *Gerontologie: psychologische aspecten. Leereenheden 6-13*. Brussel: STOHO.
- Storme, A., & Vanlerberghe, K. (2003). Opbouwwerk en het koppeltendiscours. In Terzake Cahier, *Kunst(s)maken. Een zoektocht door de vele kamers van het sociaal-artistieke huis aan de hand van toon-, denk- en debatmomenten* (pp. 4-9). Brussel: De Wakkere Burger, VIBOSO en

Kunst en Democratie. Geraadpleegd op 8 Februari, 2008, op <http://www.cultureetdemocratie.be/nl/tekst/publicatie12.pdf>

Van de Ven, L. (2007). Psychologie van het ouder worden. In B. Coolsaet, *HOMage* (pp.31-44). Leuven: Van Halewyck.

Van Hauthem, H. (2005). *Jaarverslag Pact Ateliers Begijnhofwijk Artistiek en Cultureel Forum*. Brussel: Instituut Pacheco.

Van Houtte, M. (1994). Functie van gepensioneerdenverenigingen in het licht van 3 algemene theorieën inzake veroudering. *De gids op maatschappelijk gebied*, 85 (10), 763-770.

Van Houtte, M. (1995). Disengagement-, continuïteits- en activiteitstheorie: de relatie tussen activiteitsgraad en levensvoldoening bij jong-gepensioneerden. *Tijdschrift voor sociologie*, 16 (2), 143-161.

Van Looveren, M. (1999). *Kunstbeoefening door kansarmen: een luxe? Een exploratief onderzoek naar mogelijkheden voor een (gecoördineerd) beleid ten aanzien van kunstzinnige projecten met kansarmen vanuit de administratie cultuur en de administratie gezin en maatschappelijk welzijn*. Vrije Universiteit Brussel: Brussel.

Van Looveren, M. (2006a). Van armoedebestrijding tot kunst: over de merkwaardige evolutie van sociaalartistieke projecten. *Gids voor Sociaal-Cultureel en Educatief werk*, 1-12. Algemeen sectoroverschrijdend, Thema's en beleid, Sociaal-artistieke projecten. Diegem: Kluwer Editorial.

Van Looveren, M. (2006b). *Als Janus tussen armoede en cultuur. Multi-method onderzoek naar de pijlers van sociaal-artistieke projecten vanuit een armoedebestrijdingsperspectief*. Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Vrije Universiteit Brussel, Brussel.

Van Schijndel, P. (1992). Visie op zorg is visie op ouder worden. *InfoBulletin*, 19.

Vanlerberghe, K. (1998). 'Artistiek-sociaal werk' als vorm van communicatief handelen: een uitdaging binnen de geïntegreerde en inclusieve aanpak van het armoedeprobleem. Ongepubliceerde eindverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, Brussel.

Vanmolkot, R. (2003). Kritische reflectie over het koppeltendiscours. In Terzake Cahier, *Kunst(s)maken. Een zoektocht door de vele kamers van het sociaal-artistieke huis aan de hand van toon-, denk- en debatmomenten* (pp. 4-9). Brussel: De Wakkere Burger, VIBOSO en Kunst en Democratie. Geraadpleegd op 8 Februari, 2008, op <http://www.cultureetdemocratie.be/nl/tekst/publicatie12.pdf>

Vanwing, T. (2007). *Agogisch onderzoekspracticum*. Niet gepubliceerde handouts, Vrije Universiteit Brussel, Brussel.

- Verstraeten, D. (1996). *Nooit te oud om te leren. Over leren en helpen leren bij ouderen*. Schaarbeek: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen.
- Voelkl, J.E. (1986). Effects of institutionalization upon residents of extended care facilities. *Activities, Adaptation and Aging*, 8(3/4), 37-45.
- Voelkl, J.E., Fries, B.F., & Galecki, A.T. (1995). Predictors of nursing home residents' participation in activity programs. *The Gerontologist*, 35, 44-51.
- Vos, I. (2003). *Cultuurparticipatie en maatschappelijk kwetsbare groepen*. Een proeve van scherpstelling. Overzichtstekst. Brussel: Kunst en Democratie en Cultuurnet Vlaanderen.
- Weisberg, N., & Wilder, R. (2001). *Expressive arts with elders: A resource*. Philadelphia: Jessica Kingsley.
- Weiss, W., Schafer, D.E., & Berghorn, F.J. (1989). Art for institutionalized elderly. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 6(1), 10-17.
- Wikström, B (2004, September). Older adults and the arts: the importance of aesthetic forms of expression in later life. *Journal of Gerontological Nursing*, 30(9), 30-36.
- Yaretzky, A., Levinson, M., & Kimchi, O. (1996). Clay as a therapeutic tool in group processing with the elderly. *American Journal of Art Therapy*, 34, 75-82.

Bijlagen

1. Bijlage 1: Impact van cultuurparticipatie op 6 domeinen (Matarasso, 1997)
2. Bijlage 2: Positieve effecten volgens de betrokken actoren van Art 23*-projecten (Demeyer en Van Regenmortel, 1998)
3. Bijlage 3: Interviewschema
4. Bijlage 4: Situering van Instituut Pacheco en haar sectoren
5. Bijlage 5: Voorbeeld van interview met Nederlandstalige respondent
6. Bijlage 6: Voorbeeld van interview met Franstalige respondent
7. Bijlage 7: Respondentenprofiel
8. Bijlage 8: Uitspraken van respondenten per thema
9. Bijlage 9: Organigram van de bekomen onderzoeksresultaten
10. Bijlage 10: Leefwereld van de residenten
11. Bijlage 11: Kritische reflectie over de gebruikte onderzoeksmethode

Bijlage 1: Impact van cultuurparticipatie op 6 domeinen (Matarasso, 1997)

Op het vlak van **persoonlijke ontwikkeling** kan cultuurparticipatie:

1. vertrouwen en zelfwaardegevoel verhogen
2. betrokkenheid bij sociale activiteiten verhogen
3. mensen invloed geven op de manier waardoor zij door anderen gezien worden
4. een forum bieden om persoonlijke rechten en verantwoordelijkheden te verkennen
5. interesse betonen en vertrouwen schenken aan kunst
6. bijdragen tot de schoolse ontwikkeling van kinderen
7. volwassenen aanmoedigen om gelegenheden aan te grijpen tot opleiding en training
8. nieuwe vaardigheden en werkervaringen opdoen
9. bijdragen tot de inzetbaarheid van mensen
10. mensen helpen om een job in de kunstwereld op te nemen of te ontwikkelen

Op het vlak van de **sociale cohesie** kan cultuurparticipatie:

11. eenzaamheid doorbreken door vriendschappen te helpen sluiten
12. gemeenschapsnetwerken en sociale inschakeling bevorderen
13. tolerantie ondersteunen en bijdragen tot conflictoplossing
14. een forum bieden voor interculturele verstandhouding en vriendschap
15. de bijdrage van een hele gemeenschap naar waarde leren schatten
16. contacten tussen de generaties bevorderen
17. interculturele contacten en samenwerking bevorderen
18. slachtoffers en daders helpen om criminaliteit te hanteren
19. een weg wijzen voor rehabilitatie en integratie van daders

Op het vlak van **empowerment van de gemeenschap en van zelfbeschikkingsrecht** kan cultuurparticipatie:

20. organisatiecapaciteit van de gemeenschap opdrijven
21. zelfredzaamheid en projectmatig werken bevorderen
22. mensen meer controle geven over hun eigen leven
23. middelen aanreiken om inzicht te verkrijgen in politieke en sociale ideeën
24. consultatie en participatie bevorderen
25. bewoners bij de wijkontwikkeling betrekken
26. de ontwikkeling van partnerschap ondersteunen
27. gemeenschapsprojecten ondersteunen
28. samenwerking en netwerkvorming in de gemeenschap versterken

Op het vlak van **beeldvorming (van de buurt) en identiteit** kan cultuurparticipatie:

29. trots op plaatselijke tradities en culturen bevorderen

30. zorgen dat mensen een gevoel van betrokkenheid en dat ze 'erbij horen' krijgen
31. gemeenschapszin en tradities in nieuwe steden en buurten ontwikkelen
32. bewoners betrekken bij de verbetering van het milieu
33. mensen redenen geven om gemeenschapsinitiatieven te ontwikkelen
34. de beeldvorming van marginale groepen verbeteren
35. het beeld veranderen van overheidsinstellingen
36. mensen een beter gevoel geven over waar ze wonen

Op het vlak van **verbeelding en visie** kan cultuurparticipatie:

37. mensen helpen hun creativiteit te ontwikkelen
38. het onderscheid tussen consument en schepper helpen overstijgen
39. het mensen mogelijk maken hun waarden, bedoelingen en dromen te verkennen
40. de praktijk verrijken van beroepskrachten in de publieke en vrijwilligerssector
41. de aanspreekbaarheid van publieke diensten wijzigen
42. mensen aanmoedigen om het nemen van risico's als positief te aanvaarden
43. groepen in de samenleving helpen hun blik voorbij het onmiddellijke te brengen
44. alternatieven ontwikkelen voor de klassieke hulpverlening
45. verwachtingen wekken over wat mogelijk en wenselijk is

Op het vlak van **gezondheid en welzijn** kan cultuurparticipatie:

46. een positieve impact hebben op hoe mensen zich voelen
47. een effectief middel aanreiken voor gezondheidsvoorlichting
48. bijdragen tot een ontspannen sfeer in gezondheidscentra
49. de levenskwaliteit van mensen met een zwakke gezondheid verbeteren
50. een unieke en rijke bron van levensvreugde aanreiken

Bijlage 2: Positieve effecten volgens de betrokken actoren van Art 23* - projecten (Demeyer en Van Regenmortel, 1998)

Bij de deelnemers:

- op artistiek vlak
 - ontdekken, ontwikkelen van creatieve mogelijkheden
 - durven zich artistiek uiten
 - aanleren van artistieke technieken
 - meer positieve beeldvorming over kunst
 - meer participatie aan kunst
- op psychologisch vlak
 - groeiend zelfvertrouwen
 - versterking van het zelfbeeld
 - beter zelfwaardegevoel
 - vertrouwen in anderen
 - zich uitdrukken in groep
- op sociaal vlak
 - erkenning en waardering ervaren
 - een groeiende groepscohesie
 - ontstaan van vriendschappen
 - verruimen van sociaal netwerk
 - positieve interculturele contacten
- op maatschappelijk vlak
 - zich meer burger voelen
 - bevolkingsgroepen krijgen een stem
 - verantwoordelijkheid opnemen in het project
 - positieve beeldvorming van de buurt
 - starten met een opleiding
 - professionele (her)inschakeling

Bij de omgeving van de deelnemers:

- interesse en betrokkenheid
- fierheid over het resultaat
- meer positieve beeldvorming over deelnemers

Bij de kunstenaars:

- verruiming van kunstbeleving
- verruiming van vaardigheden
- gevoel nuttig werk te leveren

Bij de begeleiding:

- betere kennis van de doelgroep (ook hun krachten)
- vertrouwen in de mogelijkheden van de doelgroep
- werken met nieuwe methoden
- kennismaking met een nieuw medium: kunst

Bij de buurt/lokale omgeving:

- meer wijk-gevoel
- elkaar beter leren kennen
- gevoelens van verbondenheid
- meer positief imago van de buurt

Bij het publiek:

- verbazing en verrassing over het resultaat
- meer begrip voor leefwereld van doelgroep

Bij het beleid:

- creëren van financiële mogelijkheden
- waardering vanwege de politieke wereld

Bijlage 3: Interviewschema

INTERVIEWSCHEMA

A. Introductie

Goedemorgen/-middag/-avond. Ik ben Liese -zoals u misschien nog weet heeft Helga mij aan de groep voorgesteld-, ik studeer aan de VUB en doe een thesisonderzoek over de artistieke ateliers hier in Pacheco. Daarom ben ik heel geïnteresseerd in wat u hierover te vertellen heeft. Ik ga een aantal vragen stellen, maar er zijn geen juiste of foute antwoorden: het gaat er om wat u persoonlijk denkt. Het interview zal vermoedelijk een halfuurtje in beslag nemen. Ik heb ook een bandopnemertje meegebracht: bent u er akkoord mee als ik het interview opneem? Deze opnames worden alleen gebruikt om het interview uit te werken; uw naam zal nergens vernoemd worden. Zijn er nog vragen? Oké, dan gaan we starten.

B. Algemeen

Wat betekenen de ateliers voor u?

Waarom komt u naar deze ateliers?

Wat zijn nog meer redenen om naar hier te komen?

Wat was de aanzet om naar deze ateliers te komen? Hoe komt u hier terecht?

Wat waren uw verwachtingen toen u aan deze ateliers begon?

Wat vindt u plezierig aan de ateliers?

Wat vindt u minder plezierig aan de ateliers?

C. Specifieke topics

1. Psychische component

Kan u de sfeer tijdens de ateliers beschrijven?

Hoe is de sfeer in Pacheco zelf, over het algemeen?

Wat vindt u van uw verblijf in Pacheco? Hoe voelt u zich hier?

Hoe gaat u naar de ateliers? (begeleid, zelfstandig, ...?)

Hoe verloopt een atelier? Wat vindt u daarvan?

Hoe wordt bepaald wat er gedaan wordt? Wie beslist dit? Wat vindt u hiervan?

Welke afspraken worden er gemaakt?

Rond welke thema's wordt er gewerkt? Hoe worden deze gekozen?

Wat gebeurt er met de werken die jullie maken tijdens de ateliers?

Welk gevoel geeft het als u een werk voltooit?

Vertelt u aan anderen over de ateliers?

- Aan wie?

- Waarom?

- Wat zijn dan de reacties?

Zou u anderen aanraden om naar de ateliers te gaan? Waarom (niet)?

U vertelde tot nu toe vooral over uw deelname aan de ateliers hier. Hoe vult u verder uw dagen?

Kan u eens beschrijven hoe een gewone dag voor u er uit ziet?

Welke activiteiten doet u in uw vrije tijd/om uw dagen te vullen?

Wat doet u om te ontspannen?

2. Artistieke component

U neemt deel aan deze ateliers, maar doet u daarbuiten nog andere creatieve dingen?

Indien nee: waarom niet? Waarom komt u dan toch naar creatieve ateliers?

Indien ja: wat dan precies? Waarom komt u dan ook naar deze ateliers hier in Pacheco?

Bent u altijd al creatief bezig geweest? Heeft u altijd al geschilderd/getekend/...? Wat deed u dan precies?

Wat heeft u geleerd/leert u in de ateliers?

3. Sociale component

Kan u iets vertellen over uw sociale contacten?

-Van wie krijgt u bezoek?

-Hoe vaak gaat u zelf op bezoek?

-Met welke mensen komt u (nog meer) in contact?

-Hoe dikwijls ziet u hen?

-Wat vindt u van deze contacten?

Wat betekent Pacheco/de ateliers voor uw sociaal leven?

-Welke mensen ontmoet u in de ateliers?

-Wat weet u over deze mensen?

-Wat voor mensen zijn dit?

-Hoe is uw relatie met deze mensen?

-Doet u nog activiteiten met deze mensen buiten de artistieke ateliers?

-Over wat wordt er gebabbeld tijdens de ateliers?

-Kan u iets vertellen over de samenwerking tijdens de ateliers?

Heeft u ook nieuwe mensen leren kennen in de ateliers?

Kan u deze mensen eens omschrijven?

Welke nationaliteit hadden deze mensen?

Waren er ook mensen uit de buurt bij?

-Wat voor een buurt is dit hier? Kan u deze buurt eens omschrijven?

-Hoe is uw contact met de mensen uit de buurt?

-Wat weten de mensen uit de buurt over Pacheco?

!!!Enkel voor externen

-In wat voor een buurt woont uzelf?

-Hoe ziet deze buurt eruit?

-Hoe voelt u zich in die buurt?

-Kan u iets vertellen over de sociale contacten in uw buurt?

-Wat weet u over de mensen uit uw buurt?

-Kan u iets vertellen over activiteiten die in uw buurt plaatsvinden? Doet u hier aan mee? Waarom (niet)?

D. Afsluiten

Heeft u ooit al eens overwogen om te stoppen met de ateliers? Waarom?

Zal u in de toekomst naar de ateliers blijven gaan? Waarom?

Nog iets aan toe te voegen? Nog iets vergeten te zeggen? Nog iets dat u graag kwijt wil?
Nog vragen?

(persoonsgegevens laten invullen op apart blad of kort ernaar vragen)

Persoonsgegevens

- leeftijd

- woonplaats
- nationaliteit
- burgerlijke staat
- gezinssituatie
- opleidingsniveau
- resident van Pacheco?
- indien ja, hoe lang al?
- dag van deelname aan ateliers
- duur van deelname

Heel hartelijk bedankt voor het gesprek!

Bijlage 4: Situering van Instituut Pacheco en haar sectoren

Instituut Pacheco is een onderdeel van het OCMW in Brussel en staat ten dienste van bejaarden; in het bijzonder voor bejaarden in behoeftige staat, validen of invaliden.

We kunnen een aantal diensten onderscheiden, die verdeeld zijn over verschillende sectoren:

1. Ziekenhuiseenheden (Geriatric en Sp-psychogeriatric)
2. Rustoord (ROB)
3. Rust- en Verzorgingstehuis (RVT)
4. Meerdere serviceflats verdeeld over 2 paviljoenen
5. Een centrum met medische raadplegingen voor ouderen en een centrum voor de gerontopsychiatrische diagnose: "Myosotis"

Hier volgt een overzicht van de sectoren waar onze respondenten terug te vinden zijn. Indien inhoudelijke informatie beschikbaar was, is deze weergegeven. Deze opdeling geeft dus een beeld van (de gezondheidstoestand van) onze respondenten.

1. Ziekenhuissector Sp (specialiteit) en G (geriatric):

De toelatingsvoorwaarden zijn dezelfde als in ziekenhuizen. De dienst behandeling en revalidatie van het instituut is bestemd voor bejaarde patiënten die lijden aan:

- cardiopulmonaire aandoeningen
- bewegingsstoornissen
- psychogeriatric aandoeningen

en die in een ziekenhuis:

- een behandeling
- verpleegkundige zorgen
- functionele revalidatie
- intensieve reactivering
- therapie

op een dienst Sp of G moeten krijgen.

De psychiatric zorgen worden georganiseerd in enerzijds raadplegingen, anderzijds 3 hospitalisatiediensten. De eenheden 50, 51 en 7 zorgen voor de opvang van patiënten met:

- cognitieve stoornissen (differentiële diagnosestelling tussen natuurlijke, fysiologische ouderdomsgebonden veranderingen en pathologische stoornissen)
- depressieve symptomen, gematigde tot ernstige, van het primaire tot secundaire type, te wijten aan een organische aandoening (kanker, Parkinson, ...)
- dementiesyndromen
- psychotische stoornissen of angsttoestanden
- afhankelijkheid van geneesmiddelen of alcohol (met uitzondering van gewelddadige patiënten of patiënten met zelfmoordneigingen)

Geriatric: G1, G41, G42

Psychogeriatric revalidatie: Sp50, Sp51

Cognitieve revalidatie: S7

Aanwezige respondenten: I5 (G42), I4¹ (Sp51), I6 (Sp51), I8 (S7)

2. Sector 'rusthuis' en 'rust- en verzorgingstehuis':

Het 'rusthuis' is bestemd voor valide bejaarden of bejaarden wiens gezondheidstoestand niet langer toelaat dat ze thuis blijven wonen in bevredigende omstandigheden.

Het 'rust- en verzorgingstehuis' is in het bijzonder bestemd voor bejaarden die verzorging of hulp nodig hebben bij de dagelijkse handelingen. (S3, S6, S8)

Aanwezige respondenten: I2 (S8), I3 (S3), I7 (S6)

¹ I4 bevindt zich enkel op deze afdeling omwille van plaatsgebrek, en niet op basis van een pathologie.